

Goed nieuws voor mondige mensen

Het **evangelie** voor welgestelde en mondige mensen
met een gesloten wereldbeeld

studie Theologische Universiteit Kampen
Master Missionaire Gemeente
begeleider dr. S. Paas
student Jan Janssen

Inhoud

1.	Wat is onze boodschap?	3
1.1.	Aanleiding	3
1.2.	Het onderzoek	3
1.2.1.	Vraagstelling van het onderzoek	3
1.2.2.	Onderzoek naar de omgeving	4
1.2.3.	Onderzoek onder gemeenteleden	5
1.3.	Probleemstelling	6
1.4.	Doelstelling	7
1.5.	Onderzoeksvraag	8
1.6.	Relevantie van het onderwerp	8
1.7.	Methode	8
1.8.	Indeling	9
2.	Dietrich Bonhoeffer	10
2.1.	Navolging	10
2.2.	De kerk en de wereld	12
2.3.	De laatste en de voorlaatste dingen	12
2.4.	De wereld is mondig geworden	14
2.5.	Afscheid van religie	14
2.6.	Christus in het midden	17
2.7.	Kruis en opstanding	17
2.8.	Tussenbalans	19
3.	Tom Wright	20
3.1.	Verwarring over de dood en het leven daarna	20
3.2.	De opstanding als centrum van de christelijke hoop	20
3.3.	Botsing van twee wereldbeelden	21
3.4.	Hoop in een gesloten wereldbeeld?	21
3.5.	Christelijke hoop	22
3.6.	Centrale vraag in het evangelie	22
3.7.	Ingeschakeld in Gods koninkrijk	23
3.8.	De missie van de kerk	24
3.9.	Liefde als teken van de hoop	26
3.10.	Tussenbalans	26
4.	De huidige cultuur en religie	28
4.1.	Een cultuurschets	28
4.1.1.	De subjectivering van de cultuur	28
4.1.2.	Achtergrond	29
4.1.3.	Kenmerken en dynamieken in een meervoudig bestaan	29
4.2.	Het Onderzoeksrapport Zwolle-West	31
4.3.	Geloof en religie	32
4.3.1.	Oorzaken van secularisatie	33
4.3.2.	Religieuze en spirituele activiteit vandaag	34
4.3.3.	Toekomstperspectief	37
5.	Goed nieuws voor mondig mensen	39

5.1.	De boodschap van het koninkrijk	39
5.1.1.	De centrale vraag.....	39
5.1.1.1.	Wright en Bonhoeffer.....	39
5.1.1.2.	Enkele gegevens uit het Nieuwe Testament	40
5.1.1.2.1.	De evangeliën	40
5.1.1.2.2.	Handelingen	42
5.1.1.2.3.	De brieven	43
5.1.1.3.	Conclusie.....	44
5.1.2.	De wereld	45
5.1.2.1.	Bonhoeffer en Wright.....	45
5.1.2.2.	Bijbelse gegevens	46
5.1.2.3.	Conclusie.....	48
5.1.3.	Kruis en opstanding.....	48
5.1.4.	De kerk.....	50
5.1.5.	Het eindoordeel.....	53
5.2.	De boodschap en de huidige cultuur.....	54
5.2.1.	Aansluiting bij mondige mensen	54
5.2.2.	(Religieus) verlangen	56
5.2.3.	Authenticiteit.....	57
5.2.4.	Rijkdom en zinvol leven.....	58
5.3.	De boodschap van Gods koninkrijk voor welvarende en mondige mensen	59
	Geciteerde literatuur.....	64

1. Wat is onze boodschap?

1.1. *Aanleiding*

De kerkenraad van de GKv van Zwolle-West heeft mij gevraagd de masteropleiding Missionaire Gemeente aan de Theologische Universiteit in Kampen te volgen. De kerkenraad benoemde een commissie om mij hierin te begeleiden. In de gesprekken met deze commissie kwam de vraag op naar de context van de gemeente en ook de vraag naar de eigenschappen en de focus van de gemeente zelf. Met het oog hierop werd besloten tot een onderzoek in samenwerking met de Gereformeerde Hogeschool. Het onderzoek heeft plaatsgevonden in het kader van de vrije module in de masteropleiding Missionaire Gemeente. De opzet en uitkomsten van dit onderzoek zijn gepresenteerd in een rapport.¹ Met name twee uitkomsten uit dit onderzoek vormen de aanleiding voor het onderwerp van deze scriptie. Voordat ik die twee punten eruit pak, wil ik eerst iets meer zeggen over de opzet en de resultaten van het onderzoek.

1.2. *Het onderzoek*

1.2.1. *Vraagstelling van het onderzoek*

Het voedingsgebied van de GKv Zwolle-West wordt gevormd door de wijken Stadshagen en Westenholte en het dorp 's Heerenbroek. Verreweg de meeste leden wonen in de nieuwe Vinex-wijk Stadshagen. Westenholte is een al langer bestaande wijk. Bovengenoemd onderzoek naar de omgeving van de kerk en onder gemeenteleden in Stadshagen en Westenholte heeft in de tweede helft van 2011 plaatsgevonden. De hoofdvraag van het onderzoek luidde als volgt:

Welke mogelijkheden zijn er voor gemeenteleden en de gemeente van de GKv Zwolle-West om te groeien in missionaire uitstraling naast zo mogelijk het ontwikkelen en uitvoeren van 'context-relevante missionaire activiteiten'?

Deze vraag komt voort vanuit onze visie om als kerk van betekenis te zijn voor onze omgeving. Diverse 'missionaire' activiteiten worden georganiseerd. Maar de samenhang is niet altijd duidelijk. De vraag is te stellen of het niet teveel van binnen-naar-buiten bedacht is in plaats van van buiten-naar-binnen. Met andere woorden, hoe vinden we de aansluiting tussen onze kerkelijke werkelijkheid met de denk- en leefwereld van omwonenden? En ook, hoe staan de eigen gemeenteleden hierin? Voor de beantwoording van de hoofdvraag zijn de volgende criteria of randvoorwaarden opgesteld:

- Het inventariseren en interpreteren van (geloofs)overtuigingen, denk- en leefwereldnoties van inwoners van Stadshagen en Westenholte in combinatie met eigenschappen van de gemeente en (geloofs)overtuigingen van gemeenteleden over missionaire uitstraling en context-relevante missionaire activiteiten;

¹ A. de Jonge en H. Wijma, *Onderzoeksrapport GKv Zwolle-West* (2012).

- Optimale inzet van eigen gemeenteleden gericht op vergroting van het draagvlak voor missionaire uitstraling en op (meer) context-relevante missionaire activiteiten.²

1.2.2. Onderzoek naar de omgeving

Het onderzoek naar onze omgeving bestond uit verschillende onderdelen.

Zestig gemeenteleden hebben tachtig interviews gehouden met niet-kerkelijke mensen uit hun omgeving. Ze stelden open vragen over hun woon- en leefomgeving, wat hen bezig houdt, wat belangrijke levensvragen zijn, wat hen gelukkig maakt en voldoening geeft, wat hun levensdoelen zijn en welke waarden en normen voor hen leidend zijn. Ook werd hen gevraagd naar de plek van de kerk in de wijk: hoe kan een kerk in jullie visie van betekenis zijn voor de wijk?

Naast deze interviews is er een gesprek geweest met het gebiedsbeheerteam van Stadshagen en Westenholte. Hierin participeren o.a. de wijkmanager vanuit de burgerlijke gemeente Zwolle, de wijkagenten, mensen van De Kern en Travers (instanties op het gebied van maatschappelijk werk) en de woningbouwvereniging.

Ten slotte hebben we een soort groepsinterview gehouden met vijftien gemeenteleden die beroepsmatig (o.a. als arts en maatschappelijk werker) of via vrijwilligerswerk (o.a. jeugdwerk) in de wijken Stadshagen en Westenholte werkzaam zijn.

Wanneer gekeken wordt naar de contextanalyse dan valt op dat de tachtig respondenten over het algemeen vrij positief in het leven staan. Het zijn voor het grootste deel mensen met een goede opleiding (veel HBO). Dat correspondeert met het opleidingsniveau van de gemeenteleden.

Wat betreft het wonen zijn inwoners van zowel Westenholte als Stadshagen tevreden over hun buurt. Inwoners van Westenholte zijn daarnaast tevreden over onderlinge sociale contacten. Inwoners van Stadshagen missen die sociale contacten. Hierin wordt een verschil duidelijk tussen een oudere wijk en een nieuwe Vinex-wijk.

Belangrijke levensthema's liggen in relaties, opvoeding, baan en inkomen. Mensen noemen weinig problemen als thema's die spelen in hun leven. Als levensdoel noemen ze vaak gelukkig zijn en/of genieten. Uit de interviews vormt zich het beeld dat deze mensen (redelijk) gelukkig zijn en hun leven behoorlijk op orde hebben. God en kerk zijn hierin voor hen niet relevant. God is geen thema in hun leven. Een kerk kan misschien iets betekenen voor ouderen of mensen die in de knoei zitten.

Wat betreft waarden en normen vinden geïnterviewden sociaal en aardig zijn belangrijk en ook respect en vrijheid. Ze willen vooral vrijgelaten worden, zodat ze kunnen genieten en gelukkig zijn.

Uit gesprekken met het gebiedsbeheerteam en de groep gemeenteleden blijkt dat er in Stadshagen toch heel wat problemen spelen. Meerdere dingen komen naar voren: onverbondenheid, jonge tienermoeders, financiële problematiek i.v.m. hoge hypotheeklasten, hoogste huiselijk geweldpercentage van Zwolle, relatieproblematiek, psychische problematiek, eenzaamheid. Blijkbaar hebben we gezien de interviews weinig contact met deze kant van Stadshagen. We bereiken niet de doorsnee maar een bepaald soort mensen, de hoger opgeleiden die hun leven aardig op orde hebben.³

² *Onderzoeksrapport*, 4-5.

³ *Onderzoeksrapport*, 30-47.

1.2.3. Onderzoek onder gemeenteleden

Onder gemeenteleden heeft een webbased enquête plaatsgevonden die door meer dan 200 gemeenteleden is ingevuld. De enquête meet vier functies van gemeente-zijn en heeft per functie drie dimensies. Als functies van gemeente-zijn is gekozen voor de volgende indeling: Vieren, Leren, Zorgen, Bouwen. Voor elke functie kan bepaald worden wat de gerichtheid van gemeenteleden binnen die functies is. Die 'gerichtheden' worden 'dimensies' genoemd waarbij de volgende drie dimensies geconcretiseerd zijn:

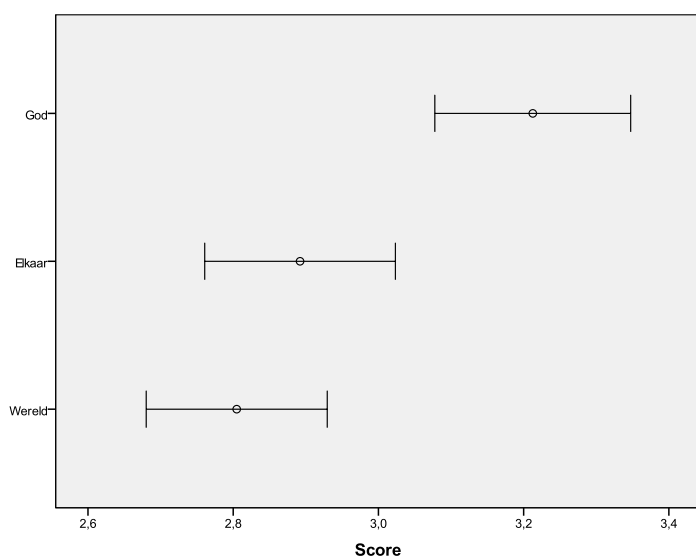
- gerichtheid op God;
- gerichtheid op elkaar als gemeenteleden;
- gerichtheid op de wereld om de gemeente heen.

Schematisch gezien is de enquête als volgt weer te geven:

4 functies → 3 dimensies ↓	Vieren	Leren	Zorgen	Bouwen
Gericht op God				
Gericht op elkaar				
Gericht op wereld				

Gemeenteleden hebben gereageerd op 52 stellingen, 13 stellingen voor elke functie en die weer verdeeld over de 3 verschillende dimensies (dus per dimensie 4 of 5 stellingen). Daarbij werden steeds een aantal stellingen geformuleerd op overtuigingsniveau en een aantal op concreet handelingsniveau.

In het Onderzoeksrapport zijn alle resultaten verwerkt. Voor deze scriptie volstaat het om de samenvatting te geven gezien vanuit de drie dimensies. Daar komt het volgende beeld uit:

Respondenten herkennen zich het meest in hun gerichtheid op God, meer dan in hun gerichtheid op elkaar, en in hun gerichtheid op de wereld het minst. Hun gerichtheid op God

ligt het dichtst bij 'Dat geldt helemaal voor mij' en hun gerichtheid op de wereld ligt in de buurt van neutraal. Daarbij moet aangetekend worden dat de stellingen geformuleerd op overtuigingsniveau positiever scoorden, maar deelscores op stellingen die vragen naar concrete inzet van de respondenten naar elkaar of naar buitenstaanders liggen dicht bij de waarde nul: 'Dat geldt helemaal NIET voor mij'. Respondenten scoren laag op alle stellingen die aan concrete, actieve inzet van henzelf vragen. Daarbij scoren ze hoger op passieve contacten (ze vinden het prima als iemand hen vraagt hoe het gaat) maar lager op actieve contacten (ze zullen niet gauw op anderen afstappen). Het lijkt er op dat respondenten vooral graag naar de kerk gaan om zich te koesteren in Gods zorg, liever dan actief iets voor anderen te ondernemen.

Het vertrekpunt voor dit onderzoek lag in een verlangen om te groeien in missionaire uitstraling. Dit interne deel van het onderzoek maakt duidelijk dat dit verlangen nog niet breed gedeeld wordt. Mogelijk wel op overtuigingsniveau, minder op het niveau van concreet handelen. Respondenten zijn in beperkte mate op zoek naar mensen die zij kunnen helpen.⁴

1.3. Probleemstelling

Uit bovenstaande samenvatting van het rapport haal ik twee dingen naar voren, die de aanleiding zijn voor het onderwerp van deze scriptie.

1. Het blijkt dat we in onze omgeving vooral contact hebben met mensen die aangeven (redelijk) gelukkig te zijn. Genieten en gelukkig zijn zien ze als voornaamste doel in hun leven en dat lukt ook aardig. God en kerk zijn geen thema's in hun leven. Misschien kan de kerk iets betekenen voor ouderen en voor mensen die in de knoei zitten. De context is dus (deels) welvarend en gelukkig, waarbij de mensen God niet nodig hebben, ook niet wanneer er ingrijpende zaken aan de orde zijn. 'Als mijn vrouw komt te overlijden, ga ik niet ineens de kerk opzoeken'. De wereld is gesloten in dit bestaan, dat als aangenaam wordt ervaren. Er is geen reden om de geslotenheid ter discussie te stellen. Het beeld lijkt te bestaan dat de kerk hoogstens als een stoplap voor de gaten ingezet zou kunnen worden. Geïnterviewden hebben daar zelf echter geen behoefte aan.
2. De uitkomsten van de enquête onder gemeenteleden laten zien dat ze in hun geloofsleven vooral bezig zijn met hun relatie met God, in mindere mate met elkaar en duidelijk het minst met hun omgeving. Een missionair verlangen wordt door gemeenteleden nog niet breed gedeeld, in elk geval niet op het niveau van concreet handelen. Ze lijken vooral een God te hebben op het niveau van de individuele aanvaarding en de persoonlijke relatie. Het lijkt alsof gemeenteleden een tamelijk geïndividualiseerd geloofsleven hebben, dat hen weinig activeert naar buiten toe.

Over deze uitkomsten valt vanuit verschillende invalshoeken heel wat te zeggen. In deze scriptie wil ik het benaderen vanuit de invalshoek van de boodschap van de kerk. Beide situaties stellen vragen aan onze boodschap. Wat is onze boodschap aan welvarende en gelukkige mensen met een gesloten wereldbeeld waarin geen behoefte is aan God? In de verkondiging van het evangelie gaat het vaak over redding en vergeving. Maar het probleem is dat een boodschap van redding niet aansluit bij de ervaring van welvarende mensen. Ze ervaren niet dat ze redding nodig hebben. Dat stelt een vraag aan de boodschap zelf.

⁴ *Onderzoeksrapport*, 11-29.

Communiceren we de boodschap niet te eenzijdig vanuit een tekort bij mensen? Wat is onze boodschap voor mensen die van alles genoeg hebben? Als probleem zie ik dat we niet goed weten hoe we het evangelie verwoorden voor welvarende mensen met een gesloten wereldbeeld. Wat is onze boodschap aan hen in deze tijd?

Omdat de gemeente zelf in hoge mate een middenklasse kerk is en deels ook bestaat uit welgestelde en (redelijk) gelukkige mensen, is dit ook relevant naar binnen toe. Het vergt nader onderzoek wat de achtergrond is van het gegeven dat de gemeenteleden weinig gericht zijn op hun omgeving. Zou het kunnen zijn dat niet alleen buiten de gemeente maar ook in de gemeente wij diep van binnen eigenlijk ook niet meer goed weten waarvoor God nodig is en daarom de passie van het gered-zijn missen? Heeft het te maken met de volksaard dat ze niet gemakkelijk op anderen afstappen? Heeft het te maken met het leven in een seculiere en drukke wereld waarin de gemeenteleden behoefte hebben aan de kerk als rust- en schuilplaats, een plek waar je tenminste nog van harte gelovig kunt zijn? Speelt het feit een rol dat de kerk vooral uit jonge gezinnen bestaat, die zich deels nog aan het settelen zijn in een nieuwe Vinex-wijk? Heeft het te maken met een gesloten kerkelijke traditie? Deze en andere factoren kunnen hierin meespelen, maar dat zou nader onderzoek vergen. Dat gezegd hebbend stelt deze situatie ook een vraag aan de verkondiging. Kan een te smalle focus op het evangelie als redding en vergeving ons parten spelen in die zin dat het mensen vooral aanspreekt in hun tekorten en hoe ze daarvan gered worden of, met andere woorden, in hun individuele relatie met God, en hen minder stimuleert om verantwoordelijkheid te nemen in de wereld en ten opzichte van de omgeving? Als je geen echte gaten in je leven hebt, kan God gemakkelijk abstract en ver weg lijken. Als probleem zie ik hier dat we niet helder hebben welk evangelie gemeenteleden nodig hebben om missionair te kunnen zijn op een manier die past in de boven beschreven context. Er is behoefte aan een concretiserende impuls: geloven in God midden in het volle leven. Je zou het misschien ook zo kunnen zeggen: gemeenteleden voor wie het in hun geloof vooral om hun individuele relatie met God gaat scheiden de hemel (hun leven met God) van de aarde (het leven met hun omgeving). Welgestelde mensen met een gesloten wereldbeeld kennen God niet en scheiden de aarde van de hemel. In beide situaties is de eenheid tussen hemel en aarde gebroken. Wat is het evangelie dat deze gescheiden werelden bij elkaar brengt? Dit raakt ook de vraag naar wat zending eigenlijk is. Is het mensen zo snel mogelijk van de aarde naar de hemel brengen en gaat het dan vooral om de individuele relatie van de mens met God of is het christelijk geloof ook relevant voor het leven op aarde en de plek van mensen in Gods plan met zijn schepping?

1.4. Doelstelling

Mijn hoofddoel is helder te krijgen wat onze boodschap is voor welvarende mensen met een gesloten wereldbeeld die God niet nodig (denken te) hebben. Tegelijk hoop ik zo helder te krijgen welk evangelie de gemeente stimuleert en nodig heeft om missionair te zijn op een manier die past binnen deze context.

Het gaat me dus om de inhoud van de boodschap en de relevantie daarvan voor onze context. Dat is niet hetzelfde als proberen de boodschap zo te brengen dat de kans het grootst is dat mensen het wel aanvaarden. Dat verwacht relevantie met acceptatie. Relevantie betekent twee dingen: a. de ontvanger begrijpt waarom het gaat en b. de verkondiging heeft

op een adequate manier betrekking op zijn situatie.⁵ Ook al is de boodschap in deze zin relevant, dan wil dat nog niet zeggen dat die acceptabel is voor mensen. Het kan zelfs zijn dat de dwaasheid van het evangelie (1 Kor. 1) des te sterker gevoeld wordt naarmate het meer relevant is.

1.5. Onderzoeksvraag

Zo kom ik bij de hoofdvraag van de scriptie: wat is het evangelie voor welgestelde en mondige mensen met een gesloten wereldbeeld?

Deze hoofdvraag leidt tot een aantal deelvragen, die helpen om de hoofdvraag te beantwoorden:

1. Wat is de culturele situatie van mensen die welgesteld en gelukkig zijn en een gesloten wereldbeeld hebben?
2. Wat is de relevantie van het denken van Dietrich Bonhoeffer en Tom Wright (zie onder bij 1.7. Methode) voor de verkondiging aan zulke mensen?
3. Wat betekent dit denken voor een gemeente om missionair te kunnen zijn binnen bovengenoemde context?
4. Welke conclusies kunnen hieruit getrokken worden voor de verkondiging?

1.6. Relevantie van het onderwerp

Er is veel armoede en nood in de wereld, er zijn ook mensen die welvarend zijn en met wie het goed gaat. Ik heb gemerkt bij mijn zoektocht naar literatuur dat er veel geschreven is over het evangelie voor de armen. Wij wonen, ondanks de huidige crisis, in een overwegend welvarend land. Het onderzoek wijst uit dat nogal wat mensen uit onze omgeving aangeven welvarend en gelukkig te zijn en daarbij God en de kerk niet missen. Het lijkt me belangrijk dat we helder hebben wat onze boodschap is voor deze mensen met een gesloten wereldbeeld en voor een gemeente die zelf aangeeft weinig oog te hebben voor haar omgeving, een boodschap die tegelijk recht doet aan God en zijn evangelie.

Overigens wil ik hiermee niet zeggen dat er ook voor rijken niet veel te leren is van mensen die het evangelie voor de armen beschreven hebben.

1.7. Methode

Op bovengenoemde vragen wil ik via de bestudering van vooral twee theologen antwoorden zoeken. Ik noemde ze al even in 1.5.

De eerste is Dietrich Bonhoeffer. Hij heeft in zijn gevangenisbrieven stevige kritiek geuit op de benadering waarin God als antwoord op levensproblemen verkondigd wordt. Naast het feit dat hij vaststelde dat dit niet meer werkte, had hij theologische kritiek om God op deze manier functioneel te benaderen. God wil niet aan de randen van ons leven onze gaten vullen, maar wil midden in het centrum van ons leven staan.⁶ Hoewel hij niet meer de tijd gekregen heeft om dit verder uit te werken, geeft hij wel aanzetten voor een andere benadering. Wat bedoelde Bonhoeffer en helpt het ons verder in onze situatie?

⁵ Stefan Paas, *Jezus als Heer in een plat land: op zoek naar een Nederlands evangelie* (Zoetermeer: Boekencentrum 2001), 84.

⁶ Dietrich Bonhoeffer, *Verzet en overgave* (vert., Amsterdam: Ten Have, 1968), 105-106; 121. Veel van zijn brieven vanuit de gevangenis schreef Bonhoeffer aan zijn vriend Eberhard Bethge, die ze verzameld en gerangschikt heeft.

De tweede is Tom Wright. De opstanding van Christus heeft een grote plek in zijn theologie. In de opstanding van Christus is het herscheppingswerk van God begonnen. De opgestane Jezus is het begin van Gods nieuwe schepping. Een begin, maar daarom niet minder werkelijk. Het gaat God niet maar om individuele redding, maar om een vernieuwde schepping, de komst van zijn koninkrijk. Binnen dit grote verhaal van Gods koninkrijk mag de mens een wezenlijke rol spelen en ontdekken wat het betekent om Gods transformerende liefde te weerspiegelen.⁷ Hierin zit op zijn minst een perspectiefverbreding: de boodschap van redding en vergeving verbreedt zich naar de boodschap van de doorbraak van Gods koninkrijk, Gods nieuwe schepping in deze wereld. God is niet de gatenstopper, maar de schepper van een nieuwe wereld, de koning van een nieuw rijk. Geeft dit aanknopingspunten om een gesloten wereldbeeld ter discussie te stellen?

Samengevat, mijn keus voor Bonhoeffer en Wright wordt vooral bepaald door hun nadruk op geloven in God midden in het volle leven. We leven niet voor onszelf maar voor Gods koninkrijk.

1.8. Indeling

Hoofdstuk 1: Wat is onze boodschap?

Hoofdstuk 2: Dietrich Bonhoeffer

Hoofdstuk 3: Tom Wright

Hoofdstuk 4: De huidige cultuur en religie

Hoofdstuk 5: Goed nieuws voor mondige mensen.

⁷ Tom Wright, *Verrast door hoop*, vert. Martin Strengholt (Franeker: Van Wijnen, 2010), 193.

2. Dietrich Bonhoeffer

Het is niet de bedoeling in dit hoofdstuk het leven en denken van Bonhoeffer grondig in beeld te brengen en te analyseren. Ik richt me op een aantal thema's die van belang kunnen zijn voor onze vraag. Hierin concentreer ik me vooral op de brieven die hij in de gevangenis geschreven heeft en die gebundeld zijn in *Verzet en overgave* en, in iets mindere mate, op zijn eerdere werken *Navolging* en *Aanzetten voor een ethiek*¹. Omdat er in zijn denken wel ontwikkeling is geweest, houd ik me aan de volgorde waarin de thema's geschreven zijn. Allereerst behandel ik vanuit *Navolging* de navolging van Christus en de kerk. Vervolgens uit *Aanzetten voor een ethiek* het thema van het voorlaatste en het laatste. En ten slotte een aantal thema's uit *Verzet en overgave*. In deze bundel met verzamelde brieven uit de gevangenis denkt Bonhoeffer o.a. na over hoe het verder moet met de kerk, de samenleving en het christelijk geloof. Hij schrijft zijn gedachten, soms in flarden, op papier en stuurt ze naar zijn vriend Eberhard Bethge. Meerdere keren geeft hij aan dat hij hem mist om in direct gesprek zijn denken te laten toetsen en verder te brengen. In zijn brieven vinden we grote lijnen die om verdere invulling vragen. Zelf geeft hij aan dat hij soms nog niet precies voor ogen heeft hoe zijn ideeën in de praktijk uitgewerkt moeten worden. 'Ik krijg wel inzicht in de probleemstelling, maar zie nog niet goed de oplossing' (161). In zijn brieven vinden we dus geen uitgebalanceerde en uitgewerkte gedachtenvorming. Het is eerder een zoektocht. Soms komen dingen die hij schrijft bijna paradoxaal over en heb je het gevoel dat je je vinger er niet helemaal achter krijgt.

Tegelijk moet ook duidelijk zijn dat Bonhoeffer niet specifiek schreef over de vraagstelling in deze scriptie. Zijn onderwerp was breder. Zijn schrijven staat in het kader van wat hij noemt de mondigheid van de wereld. God verdwijnt uit de ervaringswereld van mensen omdat de mens mondig is geworden, o.a. door de opkomst van de wetenschap en de techniek. De vraagstelling in de scriptie is smaller. Toch denk ik dat het zinvol is naar Bonhoeffer te luisteren. Het verbindende element is de mondigheid en het steeds meer gesloten wereldbeeld. Mensen ervaren niet meer dat ze God nodig hebben. In dit hoofdstuk geef ik een samenvatting van enkele thema's uit het denken van Bonhoeffer die voor onze vraag relevant kunnen zijn. Ik sluit af met een paragraaf waarin ik de vragen stel die om verdere verwerking vragen.

2.1. *Navolging*

Bonhoeffer schrijft breed over het navolgen van Christus. In de navolging van Christus komt de mens tot zijn doel. Omdat wij tot het evenbeeld van Christus zijn gemaakt, moeten we zijn als Christus. Omdat we Christus' beeld dragen, kan Christus het 'voorbeeld' zijn dat wij volgen.² Dit is dus niet het volgen van een ideaal of zo, maar het is Christus zelf die in ons gestalte wil krijgen. Dat is de gestalte van de lijdende en de verheerlijkte Christus. Wie deel wil krijgen aan de heerlijkheid van Jezus, die moet van tevoren gelijk zijn geworden aan het beeld van de gehoorzame, lijdende knecht aan het kruis. Wie het verheerlijkte beeld van

¹ Dietrich Bonhoeffer, *Navolging*, vert. E. A. Franken-Duparc (Kampen: Ten Have, 2003); Dietrich Bonhoeffer, *Aanzetten voor een ethiek*, verts. Gerard den Hertog en Wilken Veen (Zoetermeer: Boekencentrum, 2012). De paginanummers in de tekst verwijzen naar *Verzet en overgave*. De paginanummers voor *Navolging* en *Aanzetten* geef ik in noten weer.

² *Navolging*, 230.

Jezus wil dragen, die moet het in de wereld geschonden beeld van de Gekruisigde gedragen hebben. De gestalte van de Christus op aarde is de doodsgestalte van de Gekruisigde. Christus drukt het leven van de zijnen in de doop zijn doodsgestalte op. Het is het lijden van Christus zelf, dat al zijn discipelen op aarde moeten lijden. In die weg zullen we gelijk worden aan de Verheerlijkte en Opgestane. Reeds op deze aarde zal zich in ons de heerlijkheid van Jezus Christus weerspiegelen (2 Kor. 3,18).³

Zonder navolging wordt Gods genade goedkoop. Goedkope genade betekent genade als leer, als principe, als systeem en algemene waarheid. De christen mag zich dan troosten met de genade, maar alles in zijn leven kan ondertussen bij het oude blijven, omdat genade toch alles alleen doet. Goedkope genade is genade die wij voor onszelf hebben. Maar Gods genade is niet goedkoop, maar kostbaar. Ze heeft God immers veel gekost, het leven van zijn Zoon. Kostbare genade is menswording van God. Zij roept op tot navolging. Toch blijft het genade, omdat zij oproept tot de navolging *van Christus*. Kostbaar, omdat ze de zonde verdoemt; genade, omdat ze de zondaar rechtvaardigt. In de loop van de tijd maakte men echter van de rechtvaardiging van de zondaar de rechtvaardiging van de zonde en de wereld. Maar dat is goedkope genade zonder navolging. Gods genade drijft tot navolging, die midden in de wereld geleefd moet worden.⁴

In de navolging is slechts één ding vereist: zich te verlaten op het woord van Jezus Christus en dit woord voor draagkrachtiger grond te houden dan alle zekerheden van de wereld. Volgens dat woord van Jezus breekt voor hen die hem volgen, die ter wille van hem los van alles en in armoede leven, het koninkrijk aan. Maar ze hebben deze schat voorlopig nog diep in de verborgenheid, ze hebben hem aan het kruis. Ze maken zich deelgenoot van de nood van anderen. Ze hebben een onweerstaanbare liefde tot de geringen, zieken, ellendigen, de vernederden en de verdrukten, tot alles wat in moeite en zorg is; zij zoeken degenen die in zonde en schuld geraakt zijn. Ze zijn de stichters van goddelijke vrede. Hierin dragen ze het kruis. Vanaf het kruis klinkt het 'zalig' voor hen.

Zo is hun hele bestaan, in zoverre dat door de oproep van Christus tot navolging nieuw gefundeerd is, zout en licht. Hij, die de wet vervulde, verwijst ook ons naar de wet. In de gebondenheid aan Jezus zijn we gebonden in dezelfde gehoorzaamheid als hij. Het is de weg van zelfverloochening, volkomen liefde, reinheid, oprechtheid en weerloosheid. Het is de liefde van Christus zelf, die lijdend en gehoorzaam naar het kruis ging, het is het kruis.⁵ De volgeling ziet altijd slechts Christus en laat niets tussen hem en Christus komen. Niet de wet, niet de eigen vroomheid en ook niet de wereld. Christus staat altijd tussen de discipel en de ander, tussen de discipel en de wereld. Dat betekent ook dat geen andere weg tot de naaste leidt dan het gebed tot God. Dat geldt speciaal waar discipelen mensen met gesloten harten ontmoeten.⁶

Mensen interpreteren Jezus' woorden in de Bergrede op verschillende manieren. Jezus kent slechts één enkele mogelijkheid: eenvoudig heengaan en gehoorzamen. Dat alleen is het ware horen van Jezus' woord.⁷ Als hij mensen roept hem na te volgen, staat niet de troost in

³ *Navolging*, 228-230.

⁴ *Navolging*, 13-24.

⁵ *Navolging*, 45; 69; 72-78; 84; 105.

⁶ *Navolging*, 120; 128; 132.

⁷ *Navolging*, 139.

de moeiten van het bestaan centraal, maar het betrokken worden in zijn koninkrijk, en het zich geven aan de dienst van de Heer.⁸

2.2. De kerk en de wereld

De kerk heeft een belangrijke plek in het denken van Bonhoeffer. Dat heeft te maken met zijn concentratie op Christus. De kerk is de plaats waar Christus zelf in het midden staat, als lichaam van Christus is ze de aanwezige Christus zelf. In de kerk is hij aanwezig door Woord en sacrament, in de kracht van de Heilige Geest.⁹ De kerk is voor de wereld de aanwezigheid van Christus. De gemeente dringt midden in het leven van de wereld binnen en verovert plaats voor Christus; want wat 'in Christus' is, is niet meer onder de heerschappij van de wereld.¹⁰ Een christen moet gewoon in de wereld, in zijn dagelijks leven en in zijn beroep, zijn christelijk leven realiseren, om zijn anders-zijn dan de wereld des te duidelijker te laten worden. In de juiste ontmoeting met de wereld zal de zichtbare gemeente steeds meer gaan lijken op de gestalte van de lijdende Heer. Hun werkelijke leven is nog verborgen met Christus in God. Hier wordt alleen hun sterven zichtbaar, hun verborgen dagelijks sterven aan de oude mens en hun openlijk sterven voor de wereld.¹¹ Dat wordt zichtbaar in een heilig leven. De heiliging van de gemeente treedt aan de dag in haar wandel, die het evangelie waardig is en onder de tucht staat van het Woord. Hierin moet de kerk op Christus blijven zien, die alles voor ons heeft volbracht, om hem na te volgen.¹²

In zijn latere gevangenisbrieven spitst Bonhoeffer dit verder toe. De kerk is pas kerk als zij er is voor anderen, want Jezus bestaat alleen 'voor de ander'.¹³ De kerk moet meewerken aan de wereldlijke taken van het gemeenschapsleven, niet heersend maar helpend en dienend. Zij moet de mensen van alle beroepen voorhouden wat een leven met Christus is, wat het inhoudt 'te zijn voor de anderen'. De kerk moet stelling nemen tegen de zonden van overmoed, machtsaanbidding en jaloezie als de wortels van alle kwaad. Zij zal moeten getuigen van evenwichtigheid, echtheid, vertrouwen, trouw, standvastigheid, geduld, tucht, nederigheid, tevredenheid, bescheidenheid. Zij zal de betekenis van het 'voorbeeld' (dat zijn oorsprong heeft in de mensheid van Jezus en bij Paulus zo belangrijk is) niet mogen onderschatten; haar woord wordt onderstreept en krijgt kracht door het 'voorbeeld', niet door ideeën (148-150).¹⁴

2.3. De laatste en de voorlaatste dingen

⁸ G. C. den Hertog, "Een 'doopbrief' als testament", in *Dietrich Bonhoeffer: De uitdaging van zijn leven en werk voor nu*, reds. G. C. den Hertog en B. Kamphuis (Barneveld: Vuurbaak, 2006), 83.

⁹ *Navolging*, 174; 183.

¹⁰ *Navolging*, 189-191.

¹¹ *Navolging*, 196; 198; 201.

¹² *Navolging*, 222-223.

¹³ Zie voor deze notie ook *Aanzetten*, 48; 293.

¹⁴ Bonhoeffer vond dat de kerk in zijn tijd niet in staat was het verzoenende en verlossende woord te brengen aan de wereld. Het christendom van de kerk was een cultuurchristendom geworden. Waarschijnlijk zit hier ook een stuk teleurstelling van Bonhoeffer bij over het optreden van de Bekenkende Kirche die uiteindelijk toch alleen voor haar eigen hachje zorgde en Bonhoeffer liet vallen. Bonhoeffer spreekt in *Navolging* positiever over de kerk dan in zijn gevangenisbrieven. Woorden als verzoening, verlossing, wedergeboorte, kruis, opstanding en navolging moesten in de kerkelijke context van die tijd wel hun kracht verliezen en verstommen. Daarom vond Bonhoeffer dat het christen-zijn in zijn tijd slechts uit twee elementen kon bestaan: bidden en onder de mensen het goede doen. Elk denken en praten en organiseren van christenen moest herboren worden uit dat bidden en dat doen (119).

Bonhoeffer hecht veel waarde aan het leven op aarde. Hij noemt dit het voorlaatste, dat zijn betekenis krijgt vanuit het laatste. De rechtvaardiging van de zondaar uit genade is Gods definitieve laatste woord. Allereerst in kwalitatieve zin. Er is geen woord van God dat boven zijn genade uitgaat. Meer dan een voor God gerechtvaardigd leven is er niet. Het betekent een complete breuk met al het voorafgaande. Het is niet het natuurlijke einde van een gegane weg maar veeleer de volledige veroordeling daarvan. Gods vrijspraak is zo helemaal vrije genade. Ook in de tijd gezien is dit rechtvaardigend woord van God een laatste woord. Er is een weg aan voorafgegaan waarop dat woord beslissend reageert. Op dit laatste komt het aan.

Dit roept wel spanning op. Wat betekent dan ons huidige leven? Dat krijgt zijn betekenis vanuit het laatste, vanuit Jezus Christus. In zijn menswording herkennen wij de liefde van God voor zijn schepping, in zijn kruisiging het gericht van God over alle vlees, in de opstanding de wil van God, dat de wereld nieuw wordt. Christelijk leven betekent mens-zijn in de kracht van de menswording, betekent geoordeeld en begenadigd zijn in de kracht van het kruis, betekent een nieuw leven leiden in de kracht van de opstanding.

Zo krijgt het voorlaatste, ons huidige leven, betekenis: aan de ene kant ligt het onder Gods oordeel, maar tegelijk ontvangen we hierin vrijspraak en wacht ons het koninkrijk. Omwille van dit laatste (Gods oordelend en tegelijk vrijsprekend oordeel) moet het voorlaatste (het huidige leven) in stand gehouden worden en krijgt het van daar uit betekenis.¹⁵

De betekenis van het voorlaatste zit vooral in wat Bonhoeffer noemt 'wegbereiding'. We moeten er alles aan doen dat Gods rechtvaardigende Woord gehoord kan worden. Voor het Woord, voor de komende Christus, moet een weg bereid worden. Er is een diepte van onmenselijke vrijheid, menselijke armoede, menselijke onwetendheid die de komst van Christus hindert. Er is een mate van macht, van rijkdom, van trots, van weten, die Christus en zijn genade in de weg staat. Er zijn gesteldheden van het hart, het leven en de wereld, die het ontvangen van de genade op een bijzondere manier hinderen, die het vermogen om te geloven eindeloos bemoeilijken. We moeten de weg bereiden voor het komen van de genade en weg doen wat dit komen in de weg staat. Concreet: het is moeilijk als je honger hebt of arm bent in Gods gerechtigheid en goedheid te geloven. De hongerige heeft brood nodig, de dakloze een woning, de rechteloze recht, de vereenzaamde gezelschap. De hongerige brood verschaffen is wegbereiding voor het komen van de genade.

Tegelijk is het niet zo dat eerst de wereld in orde gebracht moet zijn voordat iemand christen kan worden. Misschien is juist in tijden waarin de wereld verhoudingsgewijs in orde scheen de vervreemding van het geloof bijzonder diep en schrikbarend geweest. Het is daarom heel belangrijk dat de wegbereiding een geestelijke werkelijkheid is. Alleen op een geestelijke wegbereiding zal het genadige komen van de Heer volgen. Dat betekent dat de zichtbare daden om mensen bereid te maken Jezus Christus aan te nemen, daden moeten zijn van verootmoediging en boete (Mt 3,1vv). Boetedoening betekent concrete ommekeer. De bewogenheid met de mensen en de verantwoordelijkheid tegenover Jezus Christus, die tot alle mensen wil komen, dwingen tot een dergelijk handelen.

Het gaat hierbij niet om een methodisch handelen waardoor wij de weg bereiden naar Christus. Dan zou de weg van het voorlaatste naar het laatste lopen. Het is precies andersom. De Heer komt naar ons toe. Uiteindelijk kan alleen de komende Heer zelf de weg bereiden. De weg loopt van het laatste naar het voorlaatste. Dat Christus komt en zijn eigen

¹⁵ *Aanzetten*, 111-122.

wegbereider is, dat, en alleen dat, maakt ons tot zijn wegbereiders. Christelijk leven is het aanbreken van het laatste in mij, het leven van Jezus Christus in mij. Maar het is ook altijd leven in het voorlaatste, dat wacht op het laatste. Door het ter discussie stellen van het laatste wordt tegelijk het voorlaatste in zijn bestaan bedreigd en dicht bij haar ineenstorting gebracht. De afbraak van het voorlaatste heeft op zijn beurt een nog sterkere verachting en devaluatie van het laatste tot gevolg.¹⁶

2.4. De wereld is mondig geworden

In de gevangenisbrieven snijdt Bonhoeffer een thema aan dat hem de laatste jaren steeds meer bezig hield, het thema van de mondigheid van de wereld. Hij ziet een historische ontwikkeling vanaf ongeveer de dertiende eeuw in de richting van de autonomie van de mens. Hieronder verstaat hij de ontdekking van de wetten volgens welke de wereld leeft en haar eigen gang gaat op alle terreinen: wetenschap, maatschappij, staat, kunst, ethiek en religie. Bonhoeffer ziet deze ontwikkeling in zijn tijd tot een zekere voltooiing komen. De mens heeft geleerd alle grote problemen zelf op te lossen zonder terug te vallen op de 'werkhypothese God'. Bonhoeffer noemt dit de mondigheid van de wereld. Het blijkt dat alles ook zonder 'God' gaat en even goed als vroeger. God wordt steeds verder uit het leven teruggedrongen. Hij verdween uit de wetenschap, nu verdwijnt hij ook van het algemeen menselijk vlak (92v; 123v; 136v). Bonhoeffer voorziet dat wetenschap en techniek steeds verder oprukken zodat op den duur de mens zich helemaal zonder God redt. God wordt steeds minder nodig om dingen te verklaren en problemen op te lossen. Ook zonder God komen de mensen klaar met de laatste vragen van dood, lijden en schuld (121). Dit 'terreinverlies van God' hield Bonhoeffer intens bezig. De mens is mondig geworden. Bonhoeffer vindt dat we dit serieus moeten nemen. Het heeft geen enkele zin dat de kerk zich tegen deze mondigheid van de wereld verzet. Dat lijkt hem een poging volwassen mensen terug te wijzen naar hun puberteit, hen afhankelijk te maken van dingen waarvan ze niet meer afhankelijk zijn, hun problemen aan te praten die geen problemen meer voor hen zijn (124). Hij gelooft juist dat er voor de God van de bijbel pas echt ruimte komt als je de mens in zijn mondigheid serieus neemt (138).

2.5. Afscheid van religie

Parallel met zijn spreken over de mondig geworden wereld spreekt Bonhoeffer over het verdwijnen van de religie. We gaan een tijd zonder religie tegemoet. Heel de christelijke verkondiging en theologie is negentien eeuwen lang uitgegaan van het 'religieus a-priori' van de mens. Maar op zekere dag zal duidelijk worden dat dit 'a-priori' helemaal niet bestaat, dat het een historisch gebonden en voorbijgaande uitingsvorm van de mens was. De mensen zullen radicaal a-religieus worden. 'Ik geloof dat we al zover zijn', schrijft hij. Als voorbeeld wijst hij op het feit dat de oorlog geen religieuze reactie oproept, dit in tegenstelling tot alle andere oorlogen uit de geschiedenis. 'Met religie kunnen we alleen nog terecht bij enkele verlaten ridders en een paar intellectueel onvolwaardigen' (104). Bonhoeffer rouwt hier niet om. Hij ziet religie niet als iets positiefs, tenminste niet de religie zoals die in de loop van de eeuwen vorm gekregen heeft in het christendom. Daarin is het steeds meer gaan draaien om verlossing, verlossing uit zorg en nood, uit angst en verlangen, uit zonde en dood naar een beter hiernamaals. Hiermee is het een religie

¹⁶ *Aanzetten*, 122-130.

geworden waarin de mens vlucht van zijn taak en zijn moeilijkheden naar het laatste toevluchtsoord, de eeuwigheid (129). God wordt in deze benadering het antwoord op levensproblemen, de gatenstopper ('Lückenbüßer'), de oplossing in moeilijkheden en nood. Religieuze mensen spreken slechts over God zodra hun menselijke kennis hen in de steek laat of zodra menselijke krachten tekort schieten. Het is eigenlijk altijd weer de deus ex machina, die ze laten opdraven als schijnoplossing voor onoplosbare problemen, of als kracht wanneer de mens tekort schiet (105). Enigszins cynisch schrijft Bonhoeffer: 'Wie hiermee niet gezegend is en weigert zich in dergelijke situaties te laten gaan en object van medelijden te worden, is voor God niet meer bereikbaar tenzij men deze mens zonder problemen duidelijk maakt, dat hij goed beschouwd tot zijn nek in de vragen, moeilijkheden en conflicten steekt; hij weet het alleen niet of wil het niet toegeven. Lukt dit, dan wordt zo iemand weer bereikbaar voor God en het methodisme kan zijn buit binnenhalen. Maar lukt het niet, de mens zover te brengen dat hij zijn geluk beschouwt als ongeluk, zijn gezondheid als ziekte en zijn levensmoed als wanhoop, dan zijn de theologen aan het eind van hun Latijn. Dan heeft men te doen met een verstokte zondaar, slecht van inborst, of met een blasé burgerlijk type en beiden staan even ver van het heil' (131). Steeds wordt er dus geprofiteerd van menselijke zwakheid, steeds wordt er geopereerd aan de grenzen van het menselijke. Zo'n religie kan hooguit standhouden, totdat de mens met eigen krachten de grenzen nog verder terugdringt en God als deus ex machina overbodig wordt (105).

Hiertegenover stelt Bonhoeffer dat als Jezus zondaars redde, dat echte zondaars waren. Jezus maakte niet eerst van iedere mens een zondaar. Hij riep ze niet tot zonde, hij riep ze weg van de zonde. De ontmoeting met Jezus betekent inderdaad een omkeer van alle waarden. Maar de ontmoeting met Jezus ging vooraf aan de erkenning van de zonde. Nooit heeft Jezus de gezondheid, het geluk of de kracht van een mens problematisch gemaakt. Jezus roept het volle menselijk leven in al zijn facetten tot zich en zijn Rijk. Jezus Christus doet een beroep op de mondig geworden wereld. Daar moet het over gaan (132). Gods Woord is geen antwoord op menselijke vragen en problemen, maar het goddelijke antwoord op de goddelijke vraag aan de mens. Zijn woord is in wezen niet van beneden, maar van bovenaf bepaald, niet oplossing maar *verlossing*. Als boodschap van verlossing brengt hij ook werkelijk de oplossing van alle menselijke problemen, maar wel vanuit een totaal ander gezichtspunt. De weg van Jezus Christus loopt niet van de wereld uit naar God, maar van God uit naar de wereld. Dat betekent dat het oplossen van de problemen van deze wereld niet de essentie van het evangelie is; dus kan daarin ook niet de essentiële opdracht van de kerk bestaan. De essentie van het evangelie is het komen van God in het vlees, de liefde van God voor de wereld, het gericht van God over het ongeloof, de oproep tot omkeer, tot geloof in Gods liefde in Christus en tot voorbereiding op de komst van Christus en zijn rijk. Vanuit dit gezichtspunt schijnt er licht over onze problemen. Niet andersom.¹⁷

Bonhoeffer neemt hiermee afstand van de religie die God functioneel benadert en hem degradeert tot stoplap voor de gaten in het mensenleven. Laat deze religie maar uitsterven. In plaats hiervan wil Bonhoeffer 'werelds' over God spreken en christen zijn op een 'a-religieus-wereldse' manier. Het moet over Christus gaan, niet als voorwerp van religie, niet functioneel als stoplap om onze gaten te dichten, maar als Heer van de wereld (104-105). Dat betekent een niet-religieuze manier van leven. We moeten leven als degenen die hun leven inrichten zonder God. Voor en met God leven we zonder God (137). Dat klinkt

¹⁷ *Aanzetten*, 255-256.

merkwaardig. Waarschijnlijk kunnen we deze zin het best begrijpen door de laatste keer 'God' op te vatten als de God van de religie, God als de gatenvuller. Wij leven zonder die God. Juist zo leven we voor Gods aangezicht en dichtbij hem.¹⁸ God wil niet aan de randen maar midden in ons leven aanwezig zijn.

Hier verbindt Bonhoeffer nog een gedachte aan. De God die met ons is, is de God die ons verlaat. God laat zich uit de wereld terugdringen tot op het kruis. Christus helpt ons niet krachtens zijn almacht, maar krachtens zijn zwakheid, zijn lijden. Bonhoeffer ziet hier het wezenlijk verschil met alle andere religies. Het religieuze in de mens verwijst hem in zijn nood naar Gods almacht in de wereld, God als de deus ex machina. De bijbel verwijst de mens naar Gods onmacht en lijden; alleen de lijdende God kan helpen. In zoverre kan men zeggen dat de geschetste ontwikkeling tot mondigheid, die afrekenet met een verkeerde voorstelling van God, de blik vrijmaakt voor de God van de bijbel, die door zijn machteloosheid in de wereld macht en ruimte krijgt. Dit zal het uitgangspunt moeten zijn van 'wereldse interpretatie' (137-138).

Als Bonhoeffer afstand neemt van religie zet hij dus geen punt achter het geloof in God. G.C. den Hertog laat zien dat de term 'religie' bij Bonhoeffer, in navolging van P. de Lagarde die hier onderzoek naar gedaan had, een heel bepaalde lading gekregen heeft. De term 'religie' had rond 1750 in Duitsland ingang gevonden als aanduiding van een vorm van godsdienstigheid, die zijn wortels in het deïsme had. Bonhoeffer keert zich tegen een deïstische manier van geloven waarin God hooguit aan de randen nog een functie heeft. God komt in de wereld op afstand te staan en moet genoegen nemen met een plaatsje in het innerlijk van de mens. 'Religie' houdt dan in: mensen hebben God alleen nodig voor hun tekort. Dat betekent dat we ons in veel dingen zelf kunnen redden, mondig mens zijn, maar op bepaalde punten hebben we God nog nodig. Hij moet inspringen waar onze mogelijkheden ophouden. In deze context wordt ieder menselijk spreken over God onmiddellijk in dit religieus kader geplaatst, en zodoende onvermijdelijk misverstaan. Dit verklaart de weerstand van Bonhoeffer tegen alles wat 'religieus' is. Bonhoeffer keert zich tegen een theologie en apologetiek die hun kracht ontleent aan de zwakke plekken in het mensenleven, aan de zwakheid van het denken en niet aan de kracht van het Evangelie. Zo moeten we niet het Evangelie aan moderne mensen brengen. God bestaat niet bij de gratie van het menselijk tekort, maar hij wil gekend en bemind worden in het midden van het leven. Als Bonhoeffer zoekt naar een 'niet-religieuze interpretatie' van de bijbel houdt dat in dat God en de bijbel niet slechts antwoord geven op de 'religieuze' vragen van de mens, die daar opkomen waar de mens zwak is, maar daar waar we in volle verantwoordelijkheid leven en handelen.¹⁹

Samenvattend laat het volgende citaat uit een brief aan Bethge goed zien waar het hem om gaat: 'Maar ik bemerk ook, hoe de weerstand tegen alles wat "religieus" is in mij groeit. Vaak tot een instinctieve weerzin – wat stellig ook niet goed is. Ik ben geen religieuze natuur. Maar aan God, aan Christus moet ik voortdurend denken, aan echtheid, aan leven, aan vrijheid en barmhartigheid is mij zeer veel gelegen. Alleen voel ik me zo onbehaaglijk bij de religieuze verpakking daarvan.'²⁰

¹⁸ Met dank aan prof. dr. B. Kamphuis, die me hierop wees.

¹⁹ Den Hertog, 75-80.

²⁰ Citaat uit een brief van 25 juni 1942 via den Hertog, 77.

2.6. *Christus in het midden*

Bonhoeffer wil aan de andere kant beginnen. Niet bij de tekorten van mensen maar bij Christus. Het gaat hem om de 'wie-vraag': wie is Christus vandaag voor ons (104)?²¹ Het gaat hem om Christus, niet als voorwerp van religie, maar als Heer van de wereld. 'Ik zou van God willen spreken, niet aan de grenzen, maar in het centrum, niet bij zwakheid maar bij kracht, dus niet bij dood en schuld maar bij het leven en het goede van de mens. Midden in het leven is God transcendent. (...) De kerk staat niet daar waar menselijk kunnen ophoudt, niet aan de grenzen maar midden in het dorp' (105-106; 121).

Deze benadering betekent voor hem dat niet allereerst de individualistische vraag naar het persoonlijk zielenheil gesteld moet worden, nog afgezien van de vraag wie daar nog in geïnteresseerd is. Gods gerechtigheid en Gods rijk zijn het middelpunt van alles op aarde. Het gaat niet om het hiernamaals maar om de wereld: hoe wordt deze wereld geschapen, in stand gehouden, aan wetten gebonden, verzoend en vernieuwd? Het gaat Bonhoeffer om een 'wereldse' interpretatie van het evangelie en hij verwijst dan naar het Oude Testament en naar Johannes 1:14 (107). Het Woord is vlees geworden, hier op deze aarde. 'In Jezus Christus is de werkelijkheid van God binnengegaan in de werkelijkheid van deze wereld.' Hier wil God midden in het leven gekend worden. 'Het gaat er dus om *aan de werkelijkheid van God en de wereld in Jezus Christus vandaag deel te hebben* en dat zo, dat ik de werkelijkheid van God nooit ervaar zonder de werkelijkheid van de wereld en de werkelijkheid van de wereld nooit zonder de werkelijkheid van God.'²²

Dit maakt het ook mogelijk om het leven weer als eenheid te ervaren, om met meerdere dingen tegelijk te leven. Het bestaan van de mens, het hele leven, is objectief en subjectief uiteen gevallen in brokstukken. Mensen zijn blind voor de volheid van het leven en de totaliteit van hun eigen bestaan. In elke situatie zijn ze weer anders. Ze leven eendimensionaal. Er is geen centrum in hun leven dat alles op een zinvolle manier met elkaar verbindt. Alleen het geloof kan ons in staat stellen meerdimensionaal te leven (120). Wanneer namelijk Christus midden in ons leven staat. Niet maar als het middelpunt van bijvoorbeeld een cirkel. Als de cirkel groot is kun je je nog ver van dit middelpunt bewegen. Maar als middelpunt tussen twee polen. Christus staat als het midden altijd tussen mij en de ander en het andere. Hij krijgt niet ergens aan de grenzen van mijn leven zijn plekje, maar als midden is hij zelf de grens van heel mijn leven. In alle verbanden, in alle relaties, in alle dingen heb ik allereerst met hem te doen. Ik heb met niets en niemand een onbemiddelde verhouding. God is in Christus midden in ons leven, in onze kracht, in onze technische mogelijkheden en in onze wetenschappelijke kennis, in de ontplooiing van ons bestaan. Hij bepaalt al onze relaties.²³ We moeten daarom de gesecculariseerde mens niet omlaag halen door hem aan te spreken op zijn tekorten, maar hem in zijn beste kwaliteiten met God confronteren, want God wil midden in zijn leven staan (135).

2.7. *Kruis en opstanding*

God wil midden in ons leven staan, maar hij komt niet in zijn verpletterende macht naar ons toe, maar in zijn machteloosheid en lijden. Hij laat zich uit de wereld terugdringen tot op het

²¹ Vgl. B. Kamphuis, "Christus in het midden", in *Dietrich Bonhoeffer: De uitdaging van zijn leven en werk voor nu*, reds. G. C. den Hertog en B. Kamphuis (Barneveld: Vuurbaak, 2006), 12-13.

²² *Aanzetten*, 41-42.

²³ Kamphuis, 15-16. Zie ook *Aanzetten*, 64.

kruis, God is zwak en machteloos in de wereld en juist zo en alleen zo is hij met ons en helpt hij ons. Christus is de opgestane en verhoogde Heer die leeft, maar hij is de gekruisigde. God werkt in verborgenheid en niet in het rechtstreeks tonen van zijn macht. Daarom is zijn aanwezigheid verborgen en kritisch. De nieuwe werkelijkheid, die wij in Christus binnen gaan, staat kruisvormig op onze oude werkelijkheid en doorbreekt alles wat wij ervan dachten te maken. Het kruis bevestigt niet wat ik ervan probeer te maken, en wat ik ervaar, maar het oordeelt dat. En alleen in dat oordeel ben ik en zijn mijn daden en mijn ervaringen gerechtvaardigd. De levende Heer die midden in ons leven wil staan is niemand anders dan de gekruisigde. Wij geloven zijn heerlijkheid, maar die is nog verborgen onder het kruis. Daarom is ook de heerlijkheid van de gelovige en van de gemeente een verborgen heerlijkheid.²⁴

Tegelijk laat de opstanding van Christus zien dat God dit aardse leven belangrijk vindt. Vaak wordt het zwaartepunt aan de andere kant van de dood gelegd. Verlossing betekent dan verlossing uit zorg en nood, uit angst en verlangen, uit zonde en dood naar een beter hiernamaals. Hiertegen verzet Bonhoeffer zich. Dit is niet de christelijke, maar een mythologische hoop op opstanding. Kruis en opstanding verwijst de mens terug naar zijn leven op aarde. De christen vlucht niet van zijn taak en zijn moeilijkheden naar het laatste toevluchtsoord, de eeuwigheid. Hij moet het aardse leven tot de bodem doorleven, net als Christus. Dan alleen is de gekruisigde en opgestane bij hem en is hij met Christus gekruisigd en opgestaan (129).²⁵

Het gaat dus niet om verlossing uit het aardse leven en lijden. Het is eerder andersom, 'een omkering van alles wat de mens van God verwacht'. De mens wordt opgeroepen Gods lijden aan de goddeloze wereld mee te lijden. De christen staat naast God in al zijn lijden. Dat onderscheidt de christen van de heiden. Jezus vraagt in Gethsemane aan zijn discipelen: 'Ging het dan uw krachten te boven één uur met mij te waken?' Dat betekent vandaag dat de christen werkelijk leeft in de goddeloze wereld. Hij moet 'werelds' leven, zo deelt hij in Gods lijden. Christen zijn betekent niet op een bepaalde manier of volgens een bepaalde methodiek religieus zijn (zondaar, boeteling, heilige), het betekent mens zijn. Je wordt geen christen door religieus te handelen, maar door levend in de wereld te delen in Gods lijden. Bekering betekent: niet in de eerste plaats denken aan eigen noden, problemen, zonden en angsten, maar zich door Jezus Christus laten meenemen op de weg naar het messiaanse gebeuren, opdat Jesaja 53 vervuld wordt (139).

Je leert pas geloven als je midden in de aardseheid van dit leven staat; als je er volledig van afziet iets te maken van jezelf – een heilige, een bekeerde zondaar, een man van de kerk, een rechtvaardige of een onrechtvaardige, een zieke of een gezonde; als je aards leeft, dus met alle taken en problemen, successen en mislukkingen, met alle ervaringen en twijfels; want dan geef je je helemaal over aan God, dan neem je niet meer je eigen lijden maar Gods lijden in de wereld serieus, dan waak je met Christus in Gethsemane. Dat is geloof, 'metanoia'; zo word je een mens, een christen (142). In het lijden met God ligt bevrijding hierin, dat je je hele leven in Gods handen durft te leggen. In die zin noemt Bonhoeffer de dood de bekroning van de menselijke vrijheid (145).

Bonhoeffer verbindt ook het geluk met het kruis. De theologische schakel tussen God en het geluk van de mens is in het Oude Testament de zegen. Het gaat in het Oude Testament niet

²⁴ Kamphuis, 22-23. Zie ook *Aanzetten*, 74.

²⁵ Zie ook *Aanzetten*, 71: Waar het wonder van de opstanding en het nieuwe leven oplicht te midden van de wereld van de dood, daar neemt men van het leven wat het biedt, goed en kwaad (etc.).

om geluk, maar om Gods zegen die alle aardse goederen insluit. Die zegen eist het aardse leven op voor God en omvat alle beloften. Dat moeten we in het Nieuwe Testament niet vergeestelijken. In dit opzicht verschillen het Oude Testament en het Nieuwe Testament alleen hierin, dat in het Oude Testament de zegen ook het kruis, in het Nieuwe Testament het kruis ook de zegen insluit (144-145).

2.8. Tussenbalans

Uit bovenstaande overzicht wil ik een aantal punten op een rij zetten die in verband met de vraagstelling in de scriptie om verdere doordenking en verwerking vragen. Dat zal in hoofdstuk 5 gebeuren, maar ik wil hier de vragen alvast benoemen.

1. Bonhoeffer neemt zijn uitgangspunt in de mondig geworden wereld van zijn tijd. Hoe ziet onze situatie eruit, de culturele situatie van mensen die welgesteld en gelukkig zijn en een gesloten wereldbeeld hebben en hoe verhoudt zich die tot zijn situatie?
2. Bonhoeffer keert zich fel tegen de methodische benadering die uitgaat van tekorten van mensen en die in die tekorten God functioneel ter sprake brengt ('Lückenbüßer'). Wat betekent dat voor de inhoud van de boodschap?
3. Bonhoeffer wil in het brengen van de boodschap bij Christus beginnen. Gods gerechtigheid en Gods rijk zijn het middelpunt van alles op aarde. Daarom moeten we niet beginnen bij de individualistische vraag naar het persoonlijk zielenheil, maar bij de vraag wie Christus is, niet als voorwerp van religie, maar als Heer van de wereld. Hoe beoordelen we dit en wat betekent dit voor de inhoud van onze boodschap?
4. In het verlengde hiervan doet Bonhoeffer een pleidooi om Christus in het centrum van ons leven ter sprake te brengen, in onze kracht. God wil midden in het leven gekend worden, midden in deze wereld. Bonhoeffer wil de gesecculariseerde mens in zijn beste kwaliteiten met God confronteren. Wat zegt dit over de boodschap, speciaal ook aan welgestelde en tevreden mensen met een gesloten wereldbeeld?
5. Christus roept op tot navolging van hem. Als de gekruisigde en opgestane komt hij ons leven binnen. Voor Bonhoeffer is de opstanding heel belangrijk (het gaat God in Christus om *dit* leven) en ook de verhoging (wij hebben een levende Heiland). Maar de opgestane en de verhoogde is de gekruisigde (vgl. 1 Kor. 2,2). Hij werkt in verborgenheid, niet in het rechtstreeks tonen van zijn macht. Juist zo is hij bij ons: de God die met ons is, is de God die ons verlaat. Wat betekent dit voor het leven van de gemeente, die voor de wereld de aanwezigheid van Christus is, wat betekent dit voor haar plek in de wereld en voor de boodschap die zij brengt? Wat betekent dit voor rijke mensen in een welvarende samenleving?

3. Tom Wright

Tom Wright is sinds september 2010 hoogleraar Nieuwe Testament en vroege christendom aan de Universiteit van St. Andrews in Schotland. Daarvoor was hij lange tijd bisschop van Durham in de Anglicaanse Kerk.

Wright schrijft breed over de opstanding van Christus als begin van Gods nieuwe schepping van hemel en aarde in zijn boek *Verrast door hoop*. Het is Gods plan de hele schepping te vernieuwen en deze vernieuwing is met Jezus' opstanding begonnen. Evenals Bonhoeffer pleit ook Wright ervoor het leven hier en nu ten volle serieus te nemen. Het is wel vanuit een andere context en met andere accenten. Binnen het grote verhaal van Gods plan om de wereld te vernieuwen, waarvan de opstanding van Christus een historisch begin is, mag de mens een wezenlijke rol spelen. Hij mag in deze wereld voor Gods koninkrijk aan de slag en ontdekken wat het betekent om op volmaktere en heerlijkere wijze mens te zijn en Gods transformerende liefde te weerspiegelen. Ons levensverhaal krijgt zijn plek in Gods verhaal. De boodschap van redding en vergeving staat in het kader van de boodschap van de doorbraak van Gods nieuwe schepping in deze wereld.

Ik wil kijken of deze benadering van Wright in aanvulling op Bonhoeffer aanknopingspunten geeft om het gesloten wereldbeeld ter discussie te stellen, waarin het draait om het eigen plezierige leven. Naast *Verrast door hoop* gebruik ik hierbij zijn boek *Eenvoudig christelijk*.¹ In dit hoofdstuk volgt een samenvatting van Wrights gedachten. Ook dit hoofdstuk sluit ik af met een paragraaf waarin ik de vragen benoem die om verdere verwerking vragen.

3.1. *Verwarring over de dood en het leven daarna*

Volgens Wright, in navolging van Plato, Hegel en anderen, is de sleutel tot het serieus nadenken over alle dingen wat je van de dood en het leven daarna denkt (18). En juist hierover is veel verwarring. Er bestaat een breed scala aan ideeën over de dood en wat erna komt. Globaal zijn er in het huidige, niet-christelijke klimaat drie soorten overtuigingen. Sommigen geloven dat met de dood alles afgelopen is. Anderen geloven in een of andere vorm van reïncarnatie of geloven dat de ziel onsterfelijk is en op een of andere manier voortleeft na de dood. Ook geloven sommigen in de mogelijkheid van spiritualistisch contact met de overledenen (26-31).

Maar ook onder christenen heerst verwarring over het hiernamaals. Velen geloven niet meer in een lichamelijke opstanding, maar geven de voorkeur aan het idee van een eeuwig bestaan van de ziel. De 'taal van de opstanding' is veelal vervangen door de 'taal van het naar de hemel gaan'. De belofte van de opstanding en van de nieuwe hemel en de nieuwe aarde moet plaats maken voor de platonische en universele hoop op een zalige onsterfelijkheid die tot in het oneindige duurt, ons 'thuis' (35; 38; 47). Daarnaast zijn er ook christenen die wel vasthouden aan de oude belijdenis van de lichamelijke opstanding en de komst van een nieuwe hemel en een nieuwe aarde.

3.2. *De opstanding als centrum van de christelijke hoop*

¹ Tom Wright, *Eenvoudig christelijk*, vert. Wim van der Schee (Franeker: Van Wijnen, 2007). De paginanummers in de tekst verwijzen naar *Verrast door hoop*. Verwijzingen naar *Eenvoudig christelijk* geef ik in noten weer.

De lichamelijke opstanding vormde voor de eerste christenen het centrum van de christelijke hoop voor de toekomst. Het centrale element hierin was het geloof dat het begin van deze toekomst bestaat uit het feit dat de opstanding aan één persoon in het midden van de geschiedenis al gebeurd is, voorafgaand aan en bij wijze van voorproef en garantie van de definitieve opstanding aan het eind van de geschiedenis. Jezus' opstanding is het begin van de algemene en definitieve opstanding op de jongste dag. Omdat de eerste christenen dit geloofden, geloofden zij dat God hen geroepen had om met Jezus, in de kracht van de Geest, eraan te werken om dat wat hij bereikt had te verwezenlijken in het persoonlijke en politieke leven, in zending en heiliging en zodoende zich op de laatste opstanding voor te bereiden (66). De opstanding van Jezus was de fundamentele gebeurtenis die prototype, symbool en startpunt is van de nieuwe wereld. Met Jezus van Nazaret is er niet slechts een nieuwe religie, een nieuwe ethiek, of een nieuwe weg van verlossing, maar een nieuwe schepping gekomen (85).

3.3. *Botsing van twee wereldbeelden*

In de houding van geloof en ongeloof ten opzichte van de opstanding vindt een botsing plaats tussen een wereldbeeld dat ruimte laat voor een God van schepping en rechtvaardigheid en een wereldbeeld dat deze ruimte niet kent (86-87). Het is historisch onjuist om het voor te stellen als een keus tussen een antiek en een modern of postmodern wereldbeeld. In het antieke wereldbeeld was er ook geen plaats voor de opstanding. Het klimaat van scepsis dat ervoor gezorgd heeft dat het de laatste tweehonderd jaar uit de mode of zelfs gênant was om te opperen dat Jezus' opstanding echt gebeurd is, is in sociologisch of politiek opzicht niet iets neutraals. In en na de verlichting vond een intellectuele greep naar de macht plaats waarbij een sfeer ontstond dat wij tegenwoordig weten dat dode mensen niet weer levend worden en dat wij volwassen zijn geworden en God de deur uit kunnen zetten. We kunnen ons voordeel doen met de wereld zonder dat er van buitenaf ingegrepen wordt. In dat opzicht waren de totalitaire systemen van de vorige eeuw weinig meer dan variaties op een dieper totalitair systeem van denken en cultuur, waartegen het postmodernisme nu in opstand gekomen is (91).

3.4. *Hoop in een gesloten wereldbeeld?*

Is er in het gesloten wereldbeeld, zonder ingrijpen van buitenaf, hoop voor de wereld? Wright bespreekt twee populaire opvattingen. Veel mensen geloven in wat hij noemt de mythe van de vooruitgang. De kosmos en de mens daarin zullen zich als gevolg van wetenschappelijke en economische vooruitgang en door toename van democratische vrijheden en van het onderwijs blijven ontwikkelen naar een prachtig eindpunt. Het probleem met deze vooruitgangsmythe is dat het geen raad weet met het kwaad in de wereld. Zij kan het kwaad niet stoppen. Ze weet ook geen oplossing voor het morele probleem van het kwaad dat gebeurt. Ze onderschat de aard en de macht van het kwaad (98-102).

Een tweede opvatting ligt in de lijn van het platonische denken. Het gaat niet om het leven hier. De geschapen werkelijkheid is op z'n best onbelangrijk, op z'n slechtst een donkere, boze plek. De zielen zullen hieruit verlost worden en terugkeren naar een andere sfeer waar ze thuis horen. Het spreken over 'naar de hemel gaan na je sterven' is een populaire christelijke variant hier op. Gevolg hiervan is niet zelden geweest dat er weinig zorg was voor de schepping. De geschapen wereld gaat uiteindelijk toch ten onder (105-106).

3.5. Christelijke hoop

Wright verdedigt hiertegenover een andere opvatting. Wat God in Christus en bovenal in zijn opstanding gedaan heeft, is zijn bedoeling voor de wereld als geheel. God zal voor de hele kosmos doen wat hij met Pasen voor Jezus heeft gedaan. Dit noemt Wright de centrale christelijke idee (106). Er moet iets nieuws gebeuren om alles weer recht te zetten.

In verband hiermee springen drie thema's in de bijbel er uit.

Ten eerste de goedheid van de schepping. Als een daad van liefde schiep God de wereld. Als schepping was ze goed. Het hoogtepunt hierin was de schepping van de mens, bedoeld om God te weerspiegelen (107-108).

Het tweede thema gaat over de aard van het kwaad. Het kwaad is niet ingeschapen, maar bestaat in de opstandige afgoderij die maakt dat mensen bepaalde elementen van de natuurlijke wereld aanbidden en vereren in plaats van de God die ze gemaakt heeft. Het gevolg is dat de kosmos uit zijn voegen is. Mensen negeren de schepper en aanbidden wat minder veeleisend is, iets dat hun een kortetermijnkick van macht of genot geeft, maar wat geen leven in zichzelf heeft (108-109).

Het derde thema is het verlossingsplan van God. Hij komt bevrijden wat in slavernij geraakt is. De slavernij bestaat in zonde. De incarnatie is het hart en de vervulling van een lange termijnplan van de goede schepper. Vanuit het gezichtspunt van de goede schepping en van de opstand van de mens en de zonde en de dood die dat tot gevolg had, kun je zeggen dat de hele schepping gewacht heeft op de komst van Jezus Christus. De incarnatie was uiting van Gods liefde, zodat de hele schepping met God verzoend kon worden door de dood van Christus aan het kruis. Zo rekent hij af met het kwaad en kan de schepping vernieuwd worden (109-111). Door de opstanding van Jezus uit de dood is deze vernieuwing zowel beloofd als gegarandeerd. Centraal in de onthulling van de nieuwe wereld die komt staat de persoonlijke aanwezigheid van Jezus zelf (121). Hij zal komen als rechter. Er zal een oordeel zijn, waarin God de wereld eens en voor al in orde maakt. Dat betekent goed nieuws in een wereld van structurele onrechtvaardigheid, systematisch geweld en onderdrukking. Met het oog op een opstandige wereld, een wereld vol uitbuiting en boosaardigheid, moet een goede God wel een God zijn die oordeelt (149). Hij vertrouwt dat oordeel toe aan Jezus (Joh. 5). Als hij komt zal hij definitief het recht herstellen. Dan breekt het nieuwe rijk aan. Gods kinderen krijgen een vernieuwd lichaam, dat de vervulling en verlossing van het huidige lichaam is. Het gaat hier om een geweldige nieuwe scheppingsdaad. 'God downloadt onze software in zijn hardware, tot het moment waarop hij ons nieuwe hardware geeft om de software opnieuw op te kunnen starten' (172).

3.6. Centrale vraag in het evangelie

Bovenstaande betekent dat het centrale kernpunt in het evangelie niet is de vraag 'wat gebeurt er met me als ik sterf', zoals de theologische traditie van eeuwen ervan gemaakt heeft. De belangrijke, centrale, allesbepalende vraag is die naar Gods doel en plan om de hele wereld, de hele kosmos te redden en te herscheppen. In dat kader kan de bestemming van de individuele mens ter sprake gebracht worden. Niet alleen omdat we deel uitmaken van een groter verhaal, maar ook omdat het hier en nu 'gered' worden tot doel heeft dat we zullen ontdekken dat we binnen dat grotere verhaal een wezenlijke rol kunnen spelen ('medewerkers van God'; 1 Kor. 3,9). Daarom moet de vraag luiden: 'Op welke manier zal Gods nieuwe schepping tot stand komen?'; en vervolgens: 'Op welke manier kunnen wij mensen een bijdrage leveren aan die vernieuwing van de schepping, en aan de nieuwe

projecten die God in zijn nieuwe wereld op gang zal brengen?’ De keuze waarvoor mensen staan, zal dan anders verwoord moeten worden: gaat u de schepper-God aanbidden en zodoende ontdekken wat het betekent om op volmaaktere en heerlijkere wijze mens te zijn, en zijn machtige, genezende, transformerende liefde in de wereld te weerspiegelen? Of gaat u de wereld zoals die is aanbidden en uw vergankelijke menselijkheid opkrikken door macht of genot te halen uit de krachten die in de wereld werken, terwijl u ondertussen alleen maar bijdraagt aan uw eigen ontmenselijking en het verdergaande verval van de wereld?

We staan voor de uitdaging om niet alle aandacht te richten op de vraag welke mensen God naar de hemel laat gaan en hoe hij dat gaat doen, maar op de vraag hoe God door middel van de mensen zijn schepping gaat verlossen en vernieuwen en hoe hij als onderdeel (maar niet als enig doel) van dat proces ook die mensen zelf gaat redden (192-193). Eigen spirituele groei en uiteindelijke redding vormen eerder bijproducten van het voornaamste, overkoepelende doel waarvoor God ons roept: dat God door de kerk aan de wereld zal verkondigen dat hij inderdaad haar wijze, liefhebbende en rechtvaardige schepper is, dat hij door Jezus de machten die haar bederven en verslaven, heeft verslagen, en dat hij door zijn Geest aan het werk is om haar te genezen en vernieuwen.²

Op deze manier zullen we merken dat de vraag naar de missie van de kerk plotseling in het centrum komt te staan en daarbij een heel nieuwe vorm krijgt (194).

3.7. *Ingeschakeld in Gods koninkrijk*

De hoop voor de toekomst betekent niet dat we daar alleen maar op kunnen wachten en naar uitkijken. Omdat de opstanding als gebeurtenis in onze wereld heeft plaatsgevonden, zijn de gevolgen en implicaties in het hier en nu van onze eigen wereld voelbaar. Wat Jezus op aarde deed, was hetzelfde als wat hij op de lange termijn voor de toekomst beloofde. Niet het redden van zielen voor een lichaamloze eeuwigheid, maar het bevrijden van mensen uit het verval en de corruptie van deze wereld, zodat ze in het heden al konden genieten van de vernieuwing van de schepping die Gods uiteindelijke doel was (200).

Wright verwijst meerdere keren naar 1 Korintiërs 15,58. Na een lang hoofdstuk over de opstanding van Christus en onze toekomstige opstanding sluit hij af met de oproep: ‘Kortom, geliefde broeders en zusters, wees standvastig en onwankelbaar en zet u altijd volledig in voor het werk van de Heer, in het besef dat door de Heer uw inspanningen nooit tevergeefs zijn’. Het geloof in de opstanding van het lichaam omvat het geloof dat wat in het hier en nu door de kracht van de Geest in het lichaam gedaan wordt, in de uiteindelijke toekomst bevestigd zal worden. Hoe? Dat overzien we niet, maar daarom is het wel werkelijkheid (166). In Gods toekomst zal het op een of andere manier vervolmaakt worden, zal het zijn vervulling vinden (171; 200).

Het betekent dat we ons idee van ‘verlossing’ moeten bijstellen, tenminste als we dat opvatten als ‘naar de hemel gaan als we sterven’. Als we verlossing en opstanding zien in het kader van Gods beloofde nieuwe hemel en nieuwe aarde, dan is ons huidige leven de essentiële, wezenlijke tijd, plaats en materie waarin God ingebroken heeft met zijn toekomstige doel door de opstanding van Jezus. Door de missie van de kerk leven wij toe naar dit toekomstige doel. Wanneer God mensen in dit leven redt door hen tot geloof te brengen en te maken dat zij Jezus gaan volgen in discipelschap, gebed, heiliging, hoop en liefde, dan zijn zulke mensen bedoeld om een teken en voorproef te zijn van wat God voor

² *Eenvoudig christelijk*, 176.

de hele kosmos wil doen. Tegelijk zijn ze meer dan teken van de uiteindelijke verlossing; ze maken deel uit van het middel waardoor God dit zowel in het heden als in de toekomst tot stand brengt. Het werk van de verlossing in de volle betekenis van het woord heeft dus te maken met (1) de hele mens, niet alleen de 'ziel'; (2) het heden, en niet alleen de toekomst; (3) met wat God *door* ons heen doet, niet alleen wat God *voor* en *in* ons doet (205-208).

In de bijbel krijgt dit alles zin in het grotere plaatje van het koninkrijk van God. Hierbij gaat het om de soevereine heerschappij van God, die volgens Jezus in de huidige wereld, de aarde ingebroken is en nog inbreekt. Met zijn woorden over het koninkrijk van God bedoelde Jezus niet 'de hemel' waarvoor hij zijn volgelingen wilde klaarmaken, maar iets wat in en op deze aarde gebeurde, door zijn werk, vervolgens door zijn sterven en opstanding, en ten slotte door het door de Geest geleide werk waartoe zij geroepen zouden worden. Gods koninkrijk wordt op aarde gelanceerd zoals in de hemel en zodoende komt er een nieuwe toekomst waarin de macht van het kwaad definitief verbroken is, de schepping een nieuwe aanvang neemt en Jezus' volgelingen de opdracht krijgen en toegerust worden om die overwinning en dat begin van de nieuwe wereld in praktijk te brengen (208-212). We worden uitgenodigd levende, deelnemende, intelligente en beslissingen nemende karakters te worden binnen het verhaal dat op weg is naar zijn bestemming. Deze manier van leven anticipeert in het heden op het volle, rijke, blijde menselijk bestaan wanneer God alle dingen nieuw maakt.³

De inschakeling van mensen doet niet af aan het feit dat het God zelf is die zijn koninkrijk bouwt. Maar God heeft zijn wereld zo ingericht, dat de mens, die zijn beeld weerspiegelt, zijn werk op aarde doet. Na de zondeval rust hij door het werk van Jezus en de kracht van de Geest mensen toe om hem te helpen het project weer op het goede spoor te krijgen. Er zal onderscheid blijven tussen het koninkrijk zoals het uiteindelijk zal zijn, en de dingen die wij in het hier en nu doen die daarop vooruitgrijpen. De uiteindelijke samenvoeging van hemel en aarde is Gods hoogste daad van herschepping, waarvoor de opstanding van Jezus het prototype is. Ondertussen schakelt God ons in om hier te bouwen voor dat koninkrijk. In de nieuwe schepping wordt het oude mandaat om voor de tuin te zorgen herbevestigd. Het werk dat we in het heden doen krijgt zijn volle betekenis als onderdeel van het uiteindelijke ontwerp van God waar het een bijdrage aan mag zijn (213-216).

3.8. De missie van de kerk

Wat betekent dit alles voor de missie van de kerk? Paulus noemt de kerk het 'lichaam van Christus'. 'Het lichaam' is niet eenvoudig een beeld van eenheid-in-verscheidenheid; het is een manier van zeggen dat de kerk geroepen is het werk van Christus te doen, het middel te zijn van zijn handelen in en voor de wereld. De kerk bestaat om aan de wereld te verkondigen dat Jezus haar Heer is. Zending, in de breedste en in meer toegespitste zin, is waar de kerk voor bestaat. God wil de wereld rechtzetten; hij heeft dit project in gang gezet door Jezus. Zij die bij Jezus horen, zijn geroepen hier en nu, in de kracht van de Geest, medewerkers te worden aan dat rechtzettend doel. 'Zoals de Vader mij heeft uitgezonden, zo zend ik jullie uit' (Joh. 20,21).⁴

Wright denkt bij de taak van de kerk allereerst aan gerechtigheid als een samenvattende aanduiding voor de bedoeling van God om alles in de hele wereld recht te zetten. We

³ *Eenvoudig christelijk*, 163; 191.

⁴ *Eenvoudig christelijk*, 175-176.

moeten niet zeggen dat de wereld een puinhoop is en dat dit zo zal blijven totdat Christus terugkomt. Omdat Christus uit de dood is opgestaan, is er al iets van Gods nieuwe wereld in de huidige wereld te zien. Het geloof in de opstanding, in God die een compleet nieuwe wereld gaat maken, waarin alles uiteindelijk recht zal zijn, maakt mensen onstuitbaar in hun motivatie om in de huidige wereld voor die nieuwe wereld te werken. Met Pasen is de wereld al op zijn kop gezet. Hiermee heeft God zijn toekomst in Jezus van Nazaret in het heden ingebracht, en hij wil dat die toekomst meer en meer op het heden betrokken wordt. Dat is de betekenis van de gebeden 'uw koninkrijk kome' en 'uw wil geschiede, op de aarde zoals in de hemel' (218-220).

Verder vraagt Wright aandacht voor schoonheid. Het hoort bij het beelddrager van God zijn dat wij zelf dingen kunnen scheppen. Echte kunst is een antwoord op de schoonheid van de schepping, die zelf weer een heenwijzing naar de schoonheid van God is. Nu leven we in een wereld die gevallen is. Wanneer de kunst rekening houdt met zowel de wonden van de wereld als de belofte van de opstanding, en leert om die beide tegelijkertijd uit te drukken en er een antwoord op te formuleren, dan betekent het dat we op weg zijn naar een nieuwe, frisse kijk en een nieuwe missie (227-230). Al met al gaat het er om dat we medewerkers aan Gods nieuwe wereld worden – werkers voor recht, verkenners van spiritualiteit, mensen die relaties leggen en herstellen, scheppers van schoonheid.⁵

Als we zo aan de slag gaan voor de nieuwe schepping, als we proberen in het hier en nu tekenen van en heenwijzingen naar Gods uiteindelijke nieuwe wereld op te richten, door gerechtigheid, schoonheid en op vele andere manieren, dan staat in het centrum van dit hele plaatje de persoonlijke oproep van het evangelie van Jezus aan een ieder. Die oproep moet dan breder zijn dan het presenteren van het traditionele kader van hemel en hel en dat het dus tijd wordt om te kiezen en dat ze hiervoor alleen maar Jezus hoeven aan te nemen. In het Nieuwe Testament is het evangelie het goede nieuws dat God als schepper van de wereld eindelijk koning wordt, en dat Jezus, die door God uit de dood is opgewekt, de ware Heer van de wereld is. De kracht van het evangelie is gelegen in de aankondiging dat God God is, dat Jezus Heer is, dat de machten van het kwaad verslagen zijn, dat Gods nieuwe wereld begonnen is. Als dit evangelie verkondigd wordt, betekent dat meteen dat alle mensen overal de blijde uitnodiging ontvangen om binnen te komen, zich bij het feest te voegen, vergeving voor het verleden te ontvangen, een verbazingwekkende bestemming voor de toekomst en een roeping voor het heden te ontdekken. Is dat geen vreemde boodschap? Als een kerk actief betrokken is bij het nastreven van gerechtigheid in de wereld, en als zij met vreugde in kunst en muziek Gods goede schepping en haar bevrijding uit het verval hooghoudt, en als bovendien haar eigen innerlijk leven er de tekenen van vertoont dat de nieuwe schepping inderdaad plaatsvindt, waardoor een nieuw soort gemeenschap ontstaat, dan is de boodschap ineens helemaal niet meer zo vreemd. Mensen ontdekken hoe zinvol het is, ze gaan het echt geloven, ze merken hoezeer ze veranderen in hun manier van denken en voelen, ze beginnen de aanwezigheid van Jezus te ervaren, het lezen van de bijbel wordt een avontuur en ze verheugen zich in de christelijke gemeenschap en de eredienst. Zo iemand is een levend, ademend stukje van de nieuwe schepping; in Christus is hij een nieuwe schepping (2 Kor. 5,17; 230-234).

Op deze manier vermijden we drie problemen:

⁵ *Eenvoudig christelijk*, 165.

Ten eerste laten we op deze manier duidelijk zien dat christen worden iets anders is dan 'nee' zeggen tegen de goede wereld die God gemaakt heeft.

Ten tweede helpt de visie op evangelisatie als aankondiging van Gods koninkrijk, Jezus' heerschappij en de daarbij horende nieuwe schepping de suggestie te vermijden dat het vooral gaat om een persoonlijke relatie met God of met Jezus. Wanneer we evangelisatie en mogelijke bekeringen in het licht van de nieuwe schepping zien, dan betekent dit dat een nieuwe christen vanaf het begin weet dat hij of zij onderdeel is van Gods koninkrijksproject, dat heel wat verder gaat dan 'ik en mijn verlossing', en Gods wereldwijde plan omarmt, of, nog beter, daardoor omarmd wordt. Tegelijk met de bekering ontvangt zo iemand dan, in ieder geval in principe, de roeping om te ontdekken op welke plek in het hele project hij of zij een bijdrage kan leveren.

Ten derde is zo duidelijk dat het christelijk gedrag geen extraatje is. Het gaat om het werkelijk volgen van Jezus. Het belijden van hem als Heer, die stierf op Golgota en opstond uit de dood, betekent dat je je hele leven door hem laat hervormen. Je weet dat dit pijnlijk kan zijn, maar dat dit tegelijk de enige weg is naar het echte menselijke leven in het hier en nu, en naar het volmaakte, verheerlijkte, opgewekte menselijke leven in de toekomst. Onze christelijke ethiek is zo uitdrukking van de hoop die we als christen hebben (234-235).

Op deze manier kan de kerk mensen die 'areligieus' zijn aanspreken. Wanneer een kerk van de aanbidding van de God die wij in Jezus zien, rechtstreeks de wereld ingaat om verschil te maken en de noodzakelijke veranderingen te initiëren; wanneer het duidelijk wordt dat de mensen die aan de tafel van Jezus feestvieren, dezelfde zijn als zij die in de frontlinie werken om honger en ziekte te bestrijden, wanneer de mensen gaan beseffen dat zij die bidden om de Geest dezelfde zijn als zij die extra bronnen van liefde en geduld lijken te hebben om te zorgen voor hen wier levens beschadigd en gedeukt zijn – dan is het niet alleen heel natuurlijk om over Jezus zelf te spreken en anderen aan te moedigen om hem ook zelf te aanbidden en te ontdekken wat het betekent om bij zijn familie te horen; dan is het ook natuurlijk dat mensen, hoe 'areligieus' ze wellicht ook zelf denken te zijn, gaan inzien dat er iets gebeurt waar ze zelf ook wel bij willen horen. Het boek Handelingen laat zien dat wanneer de kerk het koninkrijk van God voorleeft, het Woord van God zich krachtig zal verspreiden en zelf zijn werk doen (271).

3.9. *Liefde als teken van de hoop*

Het gaat in dit alles om een leven in liefde. In 1 Korintiërs 13 dringt Paulus erop aan dat we in het hier en nu zullen leven als mensen die in de toekomst compleet gemaakt zullen worden. En het teken van die compleetheid, die toekomstige heelheid, de brug van de ene werkelijkheid naar de andere, dat is liefde. Liefde is geen plicht of moralisme, het is onze bestemming. Het is de taal waarin Jezus sprak. Het is het opstandingsleven, en de opgestane Jezus roept ons om er een begin mee te maken om dat hier en nu met en voor hem te leven. De liefde vormt het hart van de verrassing van de hoop: mensen die echt zullen hopen met de hoop waartoe de opstanding ons wil aanmoedigen, zijn mensen die op een nieuwe wijze in staat zullen zijn om lief te hebben (291).

3.10. *Tussenbalans*

Uit bovenstaande wil ik hier een aantal punten benoemen die om verdere doordenking en verwerking vragen met het oog op de vraagstelling in deze scriptie.

1. Volgens Wright is de centrale vraag in het evangelie niet die naar het individuele heil, maar die naar het doel en plan van God met zijn schepping. De opstanding van Jezus Christus is het begin van het herstel van de schepping. Hiermee breekt Gods soevereine heerschappij in binnen de huidige wereld en wordt zijn koninkrijk op aarde gelanceerd. Niet het individuele heil staat op de voorgrond, maar de komst van Gods koninkrijk waarin het individuele heil zijn plek krijgt. Wright geeft zelf aan dat hij hiermee de kernvraag van het evangelie anders verwoordt dan de theologische traditie de laatste eeuwen gedaan heeft. Dit vraagt om reflectie. Gaat het hier om een accentverschuiving of wordt hier de inhoud van de Bijbelse boodschap wezenlijk anders geformuleerd? Moeten we Wright hierin volgen?
2. Welke consequenties heeft dit voor de boodschap van de kerk, en, in het licht van de vraagstelling van deze scriptie, wat betekent dit voor de verwoording van de boodschap aan welvarende mensen met een gesloten wereldbeeld?
3. Wat betekent dit voor de boodschap aan gemeenteleden die in een enquête aangeven dat ze geloof en kerk vooral betrekken op hun individuele relatie met God en minder bezig zijn met hun omgeving?
4. Wright legt er nadruk op dat God ons roept om met hem mee te werken aan de vernieuwing van zijn schepping en om tekens hiervan op te richten. We worden door de Geest vernieuwd naar Gods beeld en herbevestigd in de oude taak van het zorgen voor de schepping. Daarom moet de kerk gerechtigheid nastreven en schoonheid scheppen en in deze context klinkt de persoonlijke oproep tot geloof. Kun je zeggen dat de kerk door hierin een contrasterende gemeenschap te zijn op deze manier zelf de belangrijkste boodschap is voor welvarende mensen? Of is Wright te optimistisch en grijpt hij teveel vooruit op wat straks komt?
5. Wright schrijft dat wij mogen ontdekken wat het betekent om op volmaktere en heerlijkere wijze mens te zijn door in Gods werk mee te doen en ons verhaal te laten opnemen in Gods Verhaal. Hoe past deze insteek bij mensen die een plezierig leven leiden zonder God? Moet je mensen eerst van hun problemen (zonde, crisis, ziekte, dood etc.) overtuigen om vervolgens Christus te brengen?
6. Wright spreekt over het kwaad in de wereld. Mensen die zonder God leven, positief in het leven staan en een optimistische toekomstverwachting hebben onderschatten de aard en de macht van het kwaad. Zonder God kan de mens het kwaad niet stoppen en kom hij niet klaar met het morele probleem van het kwaad. Welke plek heeft dit thema in de boodschap van de kerk, met name naar mensen die zonder God zo positief zijn? Welke plek moet in dit verband het komende oordeel in de boodschap hebben?
7. Wright laat zien dat twee wereldbeelden botsen i.v.m. de beoordeling van de opstanding: een gesloten wereldbeeld en een wereldbeeld waarin plek is voor Gods handelen. Maar dit is niet het antieke tegenover het (post)moderne wereldbeeld, zoals wel vaak voorgesteld wordt. Deze voorstelling van zaken, als zou het om een tegenstelling gaan tussen een antieke en moderne manier van denken, is volgens Wright niet neutraal, maar past in een klimaat van rationele scepsis na de Verlichting. Hoe leeft dit in onze cultuur? Kan de kerk hier in haar boodschap (apologetisch) op inspelen?

Eerst wil ik in het volgende hoofdstuk een korte schets geven van onze cultuur en de plek van religie hierin.

4. De huidige cultuur en religie

Na een samenvatting van het Onderzoeksrapport Zwolle-West (hoofdstuk 1) en een overzicht van thema's bij Dietrich Bonhoeffer (hoofdstuk 2) en Tom Wright (hoofdstuk 3) wil ik in dit hoofdstuk inzoomen op de huidige cultuur en de plek van geloof en religie hierin.¹ De bedoeling is om de gegevens van het Onderzoeksrapport te interpreteren vanuit de bredere context van onze cultuur. De volgende vragen moeten hierbij beantwoord worden:

1. Uit het onderzoek blijkt dat God en kerk niet of nauwelijks relevant zijn in het leven van de geïnterviewden. Wat verklaart de afstand die velen voelen tot de kerk en haar boodschap? Wat is de oorzaak van het afbrokkelen van traditionele, religieuze bindingen? Omdat ik me in deze scriptie concentreer op de vraag wat onze boodschap is voor welvarende mensen met een gesloten wereldbeeld ben ik ook benieuwd naar de rol van materiële welvaart hierin.
2. Hoe ziet religieuze/spirituele activiteit er vandaag uit? Wat is de drijfveer hierachter?
3. Wat is het beeld voor de toekomst wat betreft religie en religieus verlangen?

Ik geef eerst een korte cultuurschets (4.1). Vervolgens probeer ik de onderzoeksgegevens vanuit deze schets te interpreteren (4.2). In 4.3 wil ik de relevantie beschrijven van een aantal centrale dynamieken in onze cultuur voor religie en kerk.

4.1. Een cultuurschets

4.1.1. De subjectivering van de cultuur

De samenleving is al lange tijd continu in beweging. Maar bij alle veranderingen lijkt er één omslag te hebben plaatsgevonden, die blijvend is: de subjectivering van de cultuur. Heelas en Woodhead duiden die aan als de omslag van een 'life-as' cultuur naar een 'subjective-life' cultuur.² Het eerste veronderstelt dat je onderdeel bent van een groter geheel dat boven jouw individuele zelf uitstijgt, waarbinnen jij je plek krijgt en dat zin geeft aan je leven. Je gedraagt je volgens de normen en waarden van dat grotere geheel, je omgeving, de traditie, de kerk, de Bijbel. In de moderne cultuur is dat anders geworden. Niet langer zijn de van buiten komende normen en structuren bepalend en betekenis gevend, maar je eigen ervaringen, belevingen, emoties, dromen, gevoelens, gedachten en geweten. Het gaat om je authentieke zelf. Authenticiteit wordt een belangrijk begrip. Je moet worden wie je zelf bent, niet wat anderen van je verwachten. Je moet er een goed gevoel bij hebben. Niet de vraag of iets waar is, is doorslaggevend, maar wat het met je doet en wat het voor je betekent. Dat geldt ook voor religie. Geloof in God is een optie geworden. Je moet zelf beoordelen of het bij je past en welke vorm bij je past. Het hoeft ook niet ingebed te zijn in een kerk.³

¹ Hiervoor gebruik ik de volgende bronnen: E. Borgman e.a., *Hunkering naar heelheid: over nieuwe religiositeit in Nederland*, (Budel: Damon 2003); P. Heelas and L. Woodhead, *The Spiritual Revolution: why religion is giving way to spirituality*, (Oxford: Blackwell Publishing 2005); Charles Taylor, *Een seculiere tijd*, vert. Marjolijn Stoltenkamp (Rotterdam: Lemniscaat 2009); Rapport WRR, *Geloven in het publieke domein*, (Amsterdam, 2006); Rapport SCP, *Godsdienstige veranderingen in Nederland: verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*, (Den Haag, 2006).

² Heelas and Woodhead, 3-4.

³ Taylor, 641-644.

Deze subjectivering is een soort sluitsteen van een langer durend proces van differentiëring, fragmentarisering en individualisering.

4.1.2. Achtergrond

Taylor ziet het begin van dit proces in de Reformatietijd of zelfs nog verder terug. Het is al begonnen met het proces in de late Middeleeuwen om de vroomheid van de leken te hervormen en deze op een 'hoger' niveau te brengen.⁴ Daarna kwam de Reformatie als hervormingsbeweging, maar zij was tegelijk een emancipatie- en bevrijdingsbeweging. Bevrijding van de hiërarchie van de kerk, van de angst voor God, voor duivels en andere dingen. De nadruk op de rechtvaardiging door het geloof maakte de mens meer persoonlijk verantwoordelijk. Door de ontwikkeling van wetenschap en techniek mechaniseerde de wereld. De natuurwetten zorgden ervoor dat alles bleef doordraaien. God was steeds minder nodig voor het dagelijks leven en verdween naar de randen van het leven. De angst maakte plaats voor een vooruitgangsgeloof, waarin de rede een steeds grotere plaats kreeg (Verlichting). Was er rond 1500 nog geen mens die serieus twijfelde aan het bestaan van God, dat werd anders. Er kwamen nieuwe stromingen waarin het ongeloof uitgangspunt werd. Verschillende meningen kwamen naast elkaar te staan. De opties namen toe. Dat werd nog versterkt door de technologische ontwikkelingen, de toeneming van de welvaart, de urbanisering en de toegenomen mobiliteit. Op allerlei terreinen werd het keuzemenu steeds groter. Werde de cultuur van authenticiteit en zelfontplooiing aanvankelijk vooral onder een spirituele elite gevonden, vanaf ongeveer 1960 verspreidde deze cultuur zich over grote volksmassa's. Het proces van individualisering greep breed om zich heen. De toegenomen welvaart speelde hierin een grote rol. Door de naoorlogse welvaart en de verspreiding van luxegoederen ontstond een nieuwe aandacht voor privéruimte en de middelen om die te vullen. Het streven naar geluk kreeg door de toenemende hoeveelheid beschikbare middelen een nieuwe, meer directe betekenis.⁵ Er ontstond een nieuwe, individuele consumentencultuur die een belangrijke katalysator werd van het losser worden van het gemeenschapsleven en het de rug toe keren van het gemeenschappelijke en door rituelen bepaalde leven. Een onderzoek in Bretagne toonde aan dat het nieuwe najagen van materieel geluk mensen zo in beslag nam dat ze het oudere, rituele leven, dat was opgebouwd rondom de gemeenschap en haar gemeenschappelijke pogingen in de fysieke en spirituele wereld te overleven, in de steek begonnen te laten.⁶

4.1.3. Kenmerken en dynamieken in een meervoudig bestaan

Het is duidelijk dat differentiëring, individualisering en subjectivering de samenleving en de mensen in de samenleving behoorlijk veranderd hebben. Het gaat om een sociaal-cultureel proces waar mensen, of ze dat nu willen of niet, aan onderworpen zijn.⁷ Enkele kenmerken en dynamieken hiervan wil ik benoemen.

1. Alles draait om zelfontplooiing en zelfsturing. De redenen en motieven voor het maken van keuzes en voor het handelen en denken moeten mensen ontlenen aan zichzelf. Je bepaalt zelf wie je bent en wat je doet. Je bent het product van je eigen

⁴ Taylor, 145.

⁵ Taylor, 625-626.

⁶ Taylor, 645-646.

⁷ Borgman, 24-25.

keuzes en beslissingen. Je kiest dat wat het beste bij jou past en waar je je goed bij voelt. Hedendaagse mensen zijn voortdurend op zoek naar zichzelf, hun waarachtige 'ik', hun authentieke 'zelf'. Hierachter zit het idee dat diep in ons een 'zelf' ligt dat een fundament kan zijn voor onze keuzes en de grond van onze vrijheid. Het continue zoeken hiernaar is de uitdrukking van een verlangen naar heil of volheid.⁸

2. Dat betekent dat je je niet aanpast aan een model dat van buitenaf wordt opgelegd, door de samenleving, de vorige generatie of religieus of politiek gezag.⁹ Vrijheid en zelfontplooiing betekenen het afbrokkelen van extern gezag, van grote verhalen en van waarheid. Kerk en politiek hebben sterk aan gezag ingeboet. Het is minder belangrijk of iets waar is. Belangrijker is of het werkt voor jou, of jij je er goed bij voelt. Als het gezag van iets aanvaard wordt, dan is dat omdat we vanuit onszelf dat gezag eraan toekennen. Ook dan is het geen absoluut gezag of een onwrikbare waarheid.
3. In deze context moeten we ook het streven naar materiële welvaart plaatsen. Geld geeft vrijheid om je lot in eigen handen te nemen en vrije keuzes te maken zonder afhankelijk te zijn. Het gaat dus niet (alleen) om materialisme of status. Er zit een verlangen naar vrijheid achter dat met meer geld beter vervuld kan worden. Welvaart is een middel in het proces van zelfontplooiing en zelfsturing.
4. Hedendaagse mensen leven in een meervoudig bestaan. De verschillende sectoren van het maatschappelijk leven worden steeds meer aparte, los van elkaar staande 'werelden'. Deze werelden komen op zichzelf te staan en worden steeds minder bepaald vanuit de andere maatschappelijke sectoren (bijvoorbeeld politiek of kerk). Mensen raken in toenemende mate los van de invloed van traditionele banden (klasse, buurt, kerk, partij etc.). Dit leidt niet alleen tot een pluralisme tussen individuen, maar ook in individuen.¹⁰ Hun leven raakt verdeeld over de afzonderlijke levenssferen, waarbij steeds weer andere waarden, regels en doelen gelden, die soms tegenstrijdig zijn. Voortdurend moeten schakelen met alle interne spanningen die dat meebrengt is deel van het leven geworden.
5. Op allerlei gebied (media, nieuws, scholen, studie, ontspanning, consumptieartikelen, vakantie, werk etc.), is er een enorm aanbod aan keuzemogelijkheden, waaruit we onze eigen keuze moeten maken. Dat geldt ook voor religie. Geloven is een optie en dan zijn er ook nog weer vele vormen en manieren van geloven. Mensen willen en moeten continu kiezen. Keuze als pure keuze, nog afgezien waar tussen gekozen moet worden, lijkt een belangrijke waarde op zich.¹¹ Deze keuzevrijheid heeft echter wel iets dubbelzinnigs.¹² We worden tot deze vrijheid gedwongen door een proces waar we zelf geen meester van zijn. We ondergaan allerlei invloeden die vaak ondoorzichtig zijn en moeilijk te identificeren. De invloed van macro-economische processen, reclame, media, publieke opinie en groepsprocessen maakt dat we minder vrij zijn dan we soms denken.
6. Sociale klassen of organisaties lijken niet meer de basisstructuren van onze samenleving te zijn. Onderzoekers zien meer een directe oriëntatie op de leefstijl als basispatroon in de samenleving.¹³ Leefstijlen hebben te maken met een binding aan marktsegmenten met merken en belevenissen. Een leefstijl is een manier van leven

⁸ Borgman, 28; Taylor, 46.

⁹ Taylor, 627.

¹⁰ Borgman, 28.

¹¹ Taylor, 631.

¹² Borgman, 26-27.

¹³ Rapport WRR, 77-79.

die tot uitdrukking komt in het sociale gedrag en in de mentaliteit. Het beeld, het merk, de consumptie van het product, de lichamelijke ervaring, de belevenissen en prikkels die men daarmee kan verbinden staan centraal. Goed is wat effect geeft en een belevenis veroorzaakt. Dat effect is niet op de maatschappij of een hogere werkelijkheid maar op het individu zelf betrokken. Het zelf, de individuele prikkels en de nabije ander zijn belangrijke bronnen van zingeving.¹⁴

7. Tegelijk zit er in dit alles een bepaalde mate van dubbelheid. Hierboven noemde ik dit al m.b.t. vrijheid. Het kan ook blijken uit andere aspecten. Aan de ene kant is er sprake van een relativisering en loskomen van tradities en allerlei verbanden, tegelijk gaat dit gepaard met een hang naar nieuwe vormen van saamhorigheid en een zoektocht naar nieuwe rituelen. De gerichtheid op het eigen 'zelf' schept tegelijk de behoefte aan een luisterende gemeenschap. Het voortdurend moeten schakelen en kiezen schept het verlangen naar een constante factor en rust. Aan de ene kant is er een verlangen naar heil en vervulling, aan de andere kant lijkt dit verlangen doel in zichzelf te zijn zonder vervuld of gedooft te willen worden. Hoewel we rijk zijn en veel hebben, is er nogal wat ontevredenheid. De zelfontplooiing heeft dermate vormen aangenomen, dat de angst om het kwijt te raken toeneemt. Zelfbeschikking en vrijheid leiden niet zelden tot onzekerheid. Doordat zekerheden van het geloof, de traditie, een hechte familie of andere structuren zijn weggefallen, zijn mensen continu op zoek naar zelfbevestiging. De andere kant van vrijheid en zelfontplooiing is toenemende onzekerheid en een onvervuld verlangen.

4.2. *Het Onderzoeksrapport Zwolle-West*

Hoe verhouden de resultaten uit het Onderzoeksrapport Zwolle-West zich ten opzichte van deze cultuurschets? Eerst geef ik per thema uit het rapport een korte samenvatting en concentreer me hierbij op de interviews met niet-kerkelijke omwonenden.

Wat betreft het thema 'wonen' waren de mensen in de oudere wijk Westenholte en de nieuwe wijk Stadshagen tevreden over hun omgeving. Wel gaf een deel van de mensen in Stadshagen aan onderlinge, sociale contacten te missen.

Op de vraag naar belangrijke levensthema's werden familie, opvoeding, baan en inkomen, vrienden en gezondheid het meest genoemd. God of geloof werd nauwelijks genoemd. Ook problemen werden weinig genoemd.

Wat betreft de vraag naar belangrijke waarden, werden vriendelijk en sociaal zijn het meest genoemd. Vervolgens respect, vrijheid en gelukkig zijn en genieten.

Op de vraag wat een kerk zou kunnen betekenen voor de wijk, vallen de meeste reacties in de categorie 'Ik heb ervaring met de kerk' en 'ik ben kerklid geweest'. In de oudere wijk Westenholte is dat twee keer zoveel als in de nieuwe wijk Stadshagen. Dat zijn niet altijd positieve ervaringen geweest. Een bijna even hoog aantal opmerkingen past in de categorie 'Ik heb geen behoefte aan een kerk'. In Stadshagen twee keer zoveel als in Westenholte.

Een kwart (vooral vrouwen) geeft aan te geloven buiten de kerk. De kerk is voor hen niet relevant. Ze kan misschien een functie hebben voor mensen met problemen.

Kortom, belangrijke levensthema's liggen in relaties, opvoeding, baan en inkomen. God is geen thema. Mensen vinden het belangrijk om aardig te zijn en elkaar te respecteren en ze willen vrijgelaten worden: laat ons genieten en gelukkig zijn. Ze hebben geen goede

¹⁴ Rapport WRR, 192-194.

ervaringen met de kerk en als ze iets geloven hebben ze daar de kerk niet bij nodig. Als een kerk dan echt iets wil, laat die zich dan richten op oude mensen of mensen met problemen.

In het licht van bovenstaande cultuurschets wil ik hier vier opmerkingen over maken:

1. Familie, opvoeding, baan en inkomen zijn de belangrijkste thema's waar mensen mee bezig zijn. Als we dit combineren met de belangrijkste waarden die mensen noemen (sociaal zijn, respect, vrijheid, gelukkig zijn), past dit in bovenstaand beeld. De combinatie van vrijheid en respect lijkt te zeggen: ik respecteer jou en wil dat jij mij respecteert in mijn vrijheid. Aardig en sociaal zijn passen hier prima bij. Het ideaal van gelukkig zijn en genieten gunnen we onszelf en de ander. In dit plaatje past dat baan en inkomen als belangrijke levensthema's vaak genoemd zijn. Belangrijk met het oog op zelfontplooiing.
2. Opmerkelijk is dat geïnterviewden nauwelijks problemen noemden die hen bezig houden. Terwijl die er in de wijk genoeg zijn, gezien de gesprekken met de groep keyactoren en het gebiedsbeheerteam. Deze mensen horen blijkbaar bij de 'bovenkant' die de mogelijkheden heeft om het leven op een plezierige manier vorm te geven. In hoeverre heeft de zucht naar zelfontplooiing iets elitairs?
3. Een deel van de geïnterviewden geeft aan onderlinge, sociale contacten te missen. De onverbondenheid kwam als nadrukkelijk thema naar voren in het groepsinterview met keyactoren uit de wijk en met het gebiedsbeheerteam. Het geldt vooral voor de nieuwe wijk Stadshagen en minder voor de oudere wijk Westenholtte. Aan de ene kant zijn mensen in zo'n nieuwe wijk vooral bezig met hun eigen leven, gezin en opvoeding, baan en inkomen, genieten. Dit past in het beeld van individualisering en zelfontplooiing. Er ontstaat zo geen wezenlijk onderling contact. Tegelijk wordt dit blijkbaar wel gemist en voelen mensen behoefte aan gemeenschap. Deze dubbelheid is vanuit de cultuurschets herkenbaar. De behoefte aan gemeenschap blijkt ook uit het feit dat 'familie' als levensthema relatief vaak genoemd werd.
4. De geïnterviewden zijn niet positief over hun ervaringen met de kerk. Ik vermoed dat dit o.a. te maken heeft met de spanning tussen vrijheid en gezag. In de interviews die ik zelf met twee echtparen hield, werd dit expliciet genoemd. Men voelde te weinig ruimte om op eigen manier invulling te geven aan het geloof. Dat had zowel te maken met inhoud als vorm. Ze zijn weggegaan en het bepaalt nog steeds hun beeld van de kerk. De beide mannen zijn niet (meer) met geloof en God bezig, de beide vrouwen soms nog wel, maar dat is geworden tot een vaag besef dat er iets moet zijn. Geen vastomlijnde waarheden. Als mensen geloven, geven ze aan dat ze daar de kerk niet bij nodig hebben. Het past in het algehele plaatje van de huidige cultuur. Mensen geloven op eigen gezag en nemen afstand tot het gezag van instituten. Je kijkt zelf wat bij jou past en laat je dat niet van buiten gezeggen.

Met deze laatste opmerkingen komen we bij een aantal belangrijke vragen. Wat betekenen de individualisering en de subjectivering van de cultuur voor geloof en religie? Wat verklaart de afstand die velen vandaag voelen tot de kerk en haar boodschap? Wat is de oorzaak van het afbrokkelen van traditionele, religieuze bindingen? Wat is de drijfveer achter religieuze, spirituele activiteit vandaag en hoe ziet die er uit? Wat is het beeld voor de toekomst wat religie betreft? Met deze vragen gaan we naar de volgende paragraaf.

4.3. Geloof en religie

4.3.1. Oorzaken van secularisatie

De individualisering en de subjectivering van de cultuur hebben grote gevolgen voor geloof en religie. Uit het Onderzoeksrapport bleek dat God, geloof en kerk voor de geïnterviewden niet of nauwelijks nog thema's zijn. Meer dan 70 % van de inwoners van Nederland is geen lid meer van een kerk en dat proces is nog niet gestopt. In 4.1. heb ik een aantal kenmerken en dynamieken van de huidige tijd benoemd. Ik wil hieronder de relatie aangeven tussen deze kenmerken en de secularisatie.

1. Als een van de eerste kenmerken van de huidige cultuur noemden we zelfontplooiing en zelfsturing. De omslag van een 'life-as' cultuur naar een 'subjective-life' cultuur is de belangrijkste oorzaak van secularisatie. Je neemt je leven in eigen hand. Je diepste zelf is hierbij de maatstaf en het doel. Het gaat er niet om dat je wordt wat anderen van je verwachten, maar dat je wordt wie je werkelijk bent.¹⁵ Het moet van binnen komen en niet van buiten.
2. Dit komt in de plaats van onderwerping aan hoger gezag. Veel mensen willen zich eenvoudigweg niet langer onderwerpen aan waarheden, regels, plichten, tradities, rituelen en verwachtingen die van buiten komen. Extern gezag, dus ook van kerken, brokkelt af. Mensen hebben het niet meer op gezaghebbende instituten, maar willen autonoom, onafhankelijk en vrij zijn. Dat betekent dat ze weinig kunnen met een kerk die hun zelfontplooiing en vrijheid in de weg staat met haar waarheidsclaims over God en de daarbij behorende verwachtingen.
3. Bovendien, wat is waarheid? Er is geen andere waarheid dan je persoonlijke waarheid.¹⁶ De waarheid ligt niet buiten je, maar in jezelf en dat is een doorgaande zoektocht. Omdat mensen en omstandigheden continu veranderen en zich ontwikkelen, is ook de waarheid daaraan onderhevig. Twijfel lijkt een deugd. Grote verhalen waarin alles vaststaat, kunnen daarom op weinig krediet rekenen. En ook een kerk niet die zulke grote verhalen vertelt.
4. Mensen geloven niet meer in het tekort dat de kerk hen aanpraat, waarom ze God dan nodig zouden hebben. Ze zijn wel op zoek naar volheid, maar dat kunnen ze in zichzelf en in de vervulling van het eigen verlangen zoeken. Daar hebben ze God en de kerk niet voor nodig. De bron voor het ervaren van volheid ligt niet buiten hen, maar in henzelf. Het verlangen zelf is op zich al iets om van te genieten.
5. De jacht naar materiële welvaart en de bijbehorende drukke baan staan in dienst van zelfontplooiing en vrijheid. Mensen zijn hier druk mee. Het leidt af van het gemeenschappelijke leven met zijn rituelen en van de kerk. Door de huidige welvaart ervaren mensen dat ze zonder God een plezierig leven kunnen leiden. De markt en de beleveniseconomie bieden een nieuw zingevingskader.
6. De subjectivering, waarbij het om het innerlijk gaat en je diepste zelf maatstaf en doel wordt, leidt tot afsluiting van het bovennatuurlijke. Het poreuze zelf wordt vervangen door het omsloten zelf. Alle denken, gevoelens en intenties bevinden zich in de geest, die zich onderscheidt van de 'buitenwereld'. De mens beweegt zich hiermee in toenemende mate binnen een immanent kader: een natuurlijke orde in tegenstelling tot een bovennatuurlijke orde, een immanente wereld tegenover een transcendente wereld. De opkomst van de natuurwetenschap versterkt dit gevoel. Die geeft een

¹⁵ Heelas and Woodhead, 4; 6.

¹⁶ Heelas and Woodhead, 112; 120; 127.

theoretische vorm aan het idee van een immanente orde die als een op zichzelf staande entiteit kan worden begrepen, zonder verwijzing naar ingrijpen van buitenaf.¹⁷ Er ontstaat een sfeer waarin de christelijke religie gezien wordt als een vroegere, primitievere en minder volwassen vorm van begrijpen en waarin je het kinderlijk geloof in een persoonlijke God moet loslaten.¹⁸ In deze sfeer is het moeilijk in God te geloven. Het geloof verdwijnt of vervaagt tot het gevoel dat er iets moet zijn ('ietsisme'), wat echter geen rol speelt in het dagelijks bestaan.

Ik denk dat hiermee de belangrijkste oorzaken van secularisatie gegeven zijn. God komt buiten het dagelijks leven te staan. De kerk is niet meer relevant. De openbare ruimte wordt een seculiere ruimte. Er komt een nieuwe generatie die niet meer in aanraking geweest is met het geloof en de traditioneel religieuze taal. De teloorgang van christelijke taal en het steeds grotere verlies aan transcendentie verdiepen de secularisatie.

4.3.2. *Religieuze en spirituele activiteit vandaag*

De traditionele religie heeft het moeilijk. Dat wil niet zeggen dat religie helemaal verdwijnt. De secularisatiethese, die zegt dat geloof en religie zullen uitdoven in het licht van de volle moderniteit, is in zijn absoluteitheid niet waar gebleken. Het proces van secularisatie gaat nog steeds door – in die zin klopt de these - maar religie sterft niet uit. Ze verandert wel grondig. Het WRR-Rapport spreekt van een transformatie van de religieuze beleving naar kerkelijk ongebonden vormen. Men heeft geen binding meer met een bepaalde kerk of categorie, maar nog wel met een transcendente spiritualiteit.¹⁹ Dat roept de vraag op: hoe ziet religieuze en spirituele activiteit er uit en wat zijn de drijfveren hier achter?

Belangrijkste drijfveer van hedendaagse religiositeit lijkt de zoektocht naar het ware 'zelf' of, met andere woorden, subjectivering en authenticiteit. Spiritualiteit moet ertoe bijdragen het 'zelf' te verrijken, te onderzoeken en te ontplooien. Mensen moeten zichzelf erin kwijt kunnen, zich erin kunnen uiten, er spiritueel rijker van worden. In meerdere of mindere mate zie je dat terug in allerlei verschillende uitingen, van het nieuwe-tijdsdenken (New Age) tot het evangelicalisme en alles wat hier tussenin zit.

Heelas en Woodhead onderscheiden tussen spiritualiteit en religie.²⁰ Hun uitgangspunt is dat religie autoriteit van buitenaf (God, kerk) veronderstelt. Spiritualiteit daarentegen wordt gedreven door subjectiviteit en authenticiteit: de mens luistert naar zijn eigen hart en wat daarin opwelt. Hun stelling is dat uitingen van spiritualiteit waarin de ontplooiing van het zelf uitgangspunt en doel is beter aansluiten op de hedendaagse, subjectieve cultuur dan de traditionele religie die zich richt op externe autoriteit.²¹ Waar traditionele kerken krimpen, groeit de aandacht voor allerlei holistische vormen van spiritualiteit. Het evangelicalisme, dat weliswaar uitgaat van het gezag van de Bijbel, maar meer dan de traditionele kerken aandacht heeft voor de individuele beleving, heeft volgens Heelas en Woodhead daarom

¹⁷ Taylor, 707-710.

¹⁸ Taylor, 489.

¹⁹ Rapport WRR, 174.

²⁰ Heelas and Woodhead, 5. Het is wel de vraag hoe absoluut deze begrippen zijn. Veel 'spiritualiteit' volgt bronnen die op een of andere manier gezaghebbend zijn. Tegelijk is het de vraag of 'religieuze' mensen alleen maar extern gezag volgen en hun hart helemaal uitschakelen. Met deze kanttekening vermeld ik de onderscheiding hier, omdat ze inzicht geeft in religieuze en spirituele activiteit vandaag.

²¹ Heelas and Woodhead, 10; 78-83.

meer kans van overleven dan de traditionele kerken. Het gaat om het 'zelf', het eigen gevoel van volheid of tenminste het zoeken hiernaar en het uiting geven hieraan.

Daarbij kunnen in de persoonlijke zoektocht vele bronnen en tradities gebruikt worden. Religie is eerder iets persoonlijks dan een groepsgebeuren en behoeft geen institutionele inbedding. Ze wordt niet gezien als afgerond, doctrinair, verplichtend, vanzelfsprekend en overgeërfd, maar eerder als een proces, als verbonden met een bepaalde levensstijl of levensfase, als een kwestie van persoonlijke keuze of zelfs als een consumptieartikel.²²

Levensbeschouwing of religie is iets dat voortdurend verandert tijdens je leven. Vragen zijn belangrijker dan vaststaande antwoorden. Het gaat meer om de tocht dan om de aankomst, waarbij je constant openstaat voor nieuwe ervaringen.

De zoektocht naar het ware 'zelf' lijkt dus de drijfveer achter de nieuwe religiositeit. Toch vraagt dit om aanvulling. Eerder hebben we gezien dat de concentratie op het 'zelf' geleid heeft tot een vervanging van het poreuze zelf tot een omsloten zelf, wat de tendens in zich heeft van afsluiting van het transcendente en van doorgaande secularisatie. Wat maakt dan dat er in de zoektocht naar het 'zelf' toch opening blijft naar het transcendente? Uiteindelijk is de groep echte atheïsten maar zo'n 17% van de bevolking.

Borgman en van Harskamp zien juist een verband tussen secularisatie en de opleving van nieuwe religiositeit. Ze denken dat enerzijds de secularisatie en de ontkerkelijking doorgaat, maar dat er anderzijds en juist als gevolg hiervan een nieuw verlangen ontstaat naar genade, heelheid, zekerheid, blijdschap en gemeenschap.²³ Ze interpreteren de nieuwe religiositeit als een religieuze poging om een antwoord te geven op de problemen die het huidige, meervoudige bestaan voor geïndividualiseerde mensen met zich meebrengt. De voortdurende zoektocht naar het authentieke 'zelf' als plaats waar spanningen, twijfel en onzekerheid opgelost kunnen worden is ook vermoeiend. Dit kan het verlangen doen groeien naar blijdschap, dankbaarheid en zekerheid en naar plaatsen waar dit ervaren kan worden.²⁴ Hedendaagse individualisering stelt mensen voor fundamentele, existentiële problemen. Deze draaien om de feitelijke onmogelijkheid in een meervoudig bestaan een 'zelf' te vinden en te verwerklijken, terwijl juist onze geïndividualiseerde cultuur ons ertoe brengt in dit 'zelf' de samenhang en de eenheid van ons leven te zoeken. Het zoeken naar een antwoord hierop leidt niet noodzakelijk tot een hernieuwd religieus verlangen, maar het is wel denkbaar dat zo'n verlangen opkomt tijdens die zoektocht.²⁵

We kunnen een aantal zaken die het verlangen naar religie bevorderen ('religion-making characteristics') nog wat concreter maken. Dat hoeven niet alleen problematische ervaringen te zijn, ook goede en mooie ervaringen kunnen daartoe leiden. Om toch met de eerste te beginnen, dan valt te denken aan de confrontatie met de dood, de voortschrijding van de tijd en het kwaad. Deze kunnen leiden naar een religieuze verwerking.²⁶ Het verlangen naar vrijheid, heelheid en verbondenheid, die echter aangevochten worden en kwetsbaar blijken, kan juist daardoor religieuze vormen aannemen.

Taylor wijst op de behoefte aan 'betekenisvolle' tijd. Sommigen ervaren leegheid, verveling. Het thema van betekenis is een centrale zorg van onze tijd, en het dreigende ontbreken

²² Rapport SCP, *Godsdienstige veranderingen in Nederland: verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*, (Den Haag, 2006), 105.

²³ Borgman, 15.

²⁴ Borgman, 35; 39.

²⁵ Borgman, 32-33.

²⁶ Borgman, 40.

ervan maakt alle verhalen van de moderniteit waarbinnen we leven kwetsbaar. Wanneer de dagelijkse routinehandelingen niet meer ondersteund worden door een geloofwaardig verhaal, worden ze uiteindelijk hoogst problematisch. De tijd desintegreert, verliest zinvol verband, wordt grauw en eindeloos. Er is behoefte om doorleefde tijd te herontdekken onder of achter de instrumentele tijd van de gedisciplineerde beschavingsorde. Er is in mensen een verlangen om de verstrooide momenten van betekenis te bundelen tot een zeker geheel, in het bijzonder in het aangezicht van de dood. Ook al zijn mensen minder bang voor de dood omdat het geloof in de hel verdwenen is, toch heeft hij grote impact. De dood ondermijnt betekenis. In liefdesrelaties bijvoorbeeld, die lijken om eeuwigheid te vragen. Alle vreugde streeft naar eeuwigheid omdat ze iets van haar betekenis verliest als ze niet duurzaam is.²⁷ Een ander element dat Taylor noemt is het belang van het feestelijke. Mensen zoeken nog steeds naar momenten van fusie, die ons uit het alledaagse bestaan loswrikken en ons in contact brengen met iets wat onszelf te boven gaat. Het feestelijke is een cruciaal kenmerk van het moderne leven. De viering van de grote omslagpunten is van essentieel belang om het verhaal levend te houden en de vormende kracht ervan te ondergaan.²⁸ De relativisering van tradities en de individualisering gaan gepaard met een hang naar nieuwe vormen van saamhorigheid en een zoektocht naar nieuwe rituelen. Er ontstaan uitingen van nieuwe spiritualiteit met vaak een nogal diffuus karakter. Het gaat om allerlei ervaringen die mensen als 'heilig', 'ingrijpend' of 'buitengewoon' bestempelen, om praktijken die zich manifesteren bij een stille tocht, een uitvaart (André Hazes, Pim Fortuyn), herdenking of bermvrouw, in het deelnemen aan een bezinningsweekend of het volgen van een cursus spiritualiteit.²⁹ Bij geloof en ongeloof gaat het om de interpretatie van de ervaring van 'volheid'. Het heeft ermee te maken dat op een bepaald moment of op een bepaalde plaats het leven voller, rijker, dieper, meer de moeite waard, bewonderenswaardiger is, meer zoals het zou moeten zijn, diep ontroerend, inspirerend. Dat kan een natuurervaring zijn die diep ontzag oproept. Maar het kan ook iets uit het gewone leven zijn, de liefde, het werk of de kunst. De gelovige verwijst in de verklaring hiervan naar 'God', naar iets wat het menselijk leven en de natuur te boven gaat. De volheid komt naar hem toe als een persoonlijke, liefdevolle relatie. De ongelovige ervaart in een dergelijke situatie volheid via een innerlijke spirituele verwerking.³⁰

Kortom, ook al is het waar dat het individuele najagen van geluk, zoals gedefinieerd door de consumptiecultuur, een groot deel van onze tijd en energie opslokt, toch zijn er momenten dat het besef doordringt dat er meer is. Talloze mensen ervaren het: op momenten van bespiegeling over hun leven, op momenten van ontspanning in de natuur, bij sterfgevallen en verlies, vaak op een onberekenbare en onvoorspelbare wijze. Taylor concludeert dat ons tijdperk zeer ver verwijderd is van een zich rustig nestelen in een behaaglijk ongeloof. Tegelijk wil dit allerminst zeggen dat het wel weer goed komt met geloof en religie. Taylor noemt het seculiere tijdperk schizofreen: het staat diep onder de indruk van tegengestelde krachten. Het is alsof veel mensen de boodschap van Christus willen horen, willen dat ze ergens verkondigd wordt, al willen ze haar niet volgen.³¹ Ervaringen van 'volheid' of juist het missen daarvan kunnen leiden tot een religieus verlangen, maar het hoeft niet. Het leidt in elk geval niet zomaar terug naar het traditionele geloof in een persoonlijke God. Het kan ook heel andere vormen krijgen. 'letsisme' overheerst en is de dominante geloofsvorm van

²⁷ Taylor, 935-941.

²⁸ Taylor, 679; 932-933.

²⁹ Rapport SCP, 105.

³⁰ Taylor, 46-47; 927.

³¹ Taylor, 941; 946-947.

degenen die geen atheïst, moslim of orthodox christen zijn. Als er sprake is van religieus verlangen, blijft het vooral vaag, dubbel en vol twijfel. Wie kiest voor een bepaalde religieuze optie, kan later zomaar overstappen naar een andere optie, of allerlei elementen uit verschillende opties met elkaar verbinden.

4.3.3. Toekomstperspectief

Al deze factoren maken dat het moeilijk voorspelbaar is hoe religie zich gaat ontwikkelen in de samenleving. We staan aan het begin van een nieuw tijdperk van religieus zoeken, waarvan niemand het resultaat kan voorspellen.³²

Heelas en Woodhead stellen dat de toekomst van georganiseerde vormen van religie samenhangt met de subjectivering van de moderne cultuur en de manier waarop religie en spiritualiteit zich hiertoe verhouden. Holistische vormen van spiritualiteit als uitingen van een 'subjective-life' cultuur zullen voorlopig groeien, zij het niet spectaculair. Omdat de subjectivering de hele cultuur heeft doordrongen, zal de deelname aan vormen van 'life-as' religie (traditionele kerken) blijven dalen. Het kan wel zijn dat in de toekomst ergens een ondergrens bereikt wordt. Er zijn mensen die de zekerheid en veiligheid (blijven) zoeken van de traditionele kerken. Maar dan gaat het om relatief kleine aantallen. Evangelische en charismatische kerken die naast hun oriëntatie op extern gezag ook aandacht hebben voor meer individuele uitingen en belevingen van het geloof, kunnen zich misschien stabiliseren op hun huidige niveau.³³

Gerben Heitink stelt dat er op religieus gebied zo ongeveer elke tien jaar een nieuwe generatie aantreedt. Als dat waar is, is het afwachten wat de nieuwe generatie doet met nieuwe spiritualiteit.³⁴ Maar ook deze generatie is doordrenkt in de subjectieve cultuur. Er is een groot verlies aan transcendentie en christelijke taal waarneembaar. Jongeren hebben dat niet meer meegekregen. Het wordt niet meer zoals het geweest is.

Orthodoxe christenen bevinden zich niet meer in de mainstream van de samenleving. Ze zijn een minderheid geworden en voorlopig gaat dat proces door. Dit betekent wel dat christenen steeds meer christen zijn uit eigen, vrije keus, niet meer omdat het hoort. Tegelijk staat die keus continu onder spanning binnen de pluriforme samenleving, waarin geloven een van de vele opties is. In deze context reflecteren christenen meer over hun geloof en hun plek in de samenleving. Deze scriptie is onderdeel van een proces van herbezinning.

Omdat we onderdeel zijn van de geïndividualiseerde en gesubjectieerde samenleving, staat er ook in de traditionele kerken steeds minder vast. Aan allerlei standpunten wordt getwijfeld (homoseksualiteit; vrouw in het ambt; bijbelvisie etc.). Het is de tijd van het zoeken naar nieuwe manieren en nieuwe vormen (emerging churches). Daarbij vervagen grenzen tussen kerken steeds meer. De 'oecumene van het hart' sluit beter aan op deze tijd dan het overeind houden van allerlei leerstellingen. Bovendien wordt door de secularisatie het gevoel van het elkaar nodig hebben urgenter. Tegelijk roepen dergelijke ontwikkelingen ook weer reactie op. Het blijft spannend hoe deze en andere dingen zich verder ontwikkelen.

Hiermee rond ik hoofdstuk 4 af. Ik heb een kleine schets proberen te geven van belangrijke kenmerken van de huidige cultuur en de rol van religie hierin. In het volgende hoofdstuk wil ik dit verbinden met het denken van Bonhoeffer en Wright en uiteindelijk tot een antwoord

³² Taylor, 702.

³³ Heelas and Woodhead, 129-150.

³⁴ Borgman, 106-111.

komen op de hoofdvraag van de scriptie: wat is onze boodschap aan welvarende mensen met een gesloten wereldbeeld?

5. Goed nieuws voor mondige mensen

In dit hoofdstuk wil ik een antwoord formuleren op de vraag wat onze boodschap is voor welvarende en mondige mensen die leven met een gesloten wereldbeeld. Dat is de hoofdvraag van deze scriptie. In hoofdstuk 4 is duidelijk geworden dat deze mensen leven binnen de context van een geïndividualiseerde en gesubjectieerde cultuur en daarin en daardoor gevormd zijn. We moeten de vraag dus niet te geïsoleerd bekijken. Mensen staan met hun materiële welvaart midden in de geïndividualiseerde en gesubjectieerde cultuur. Welvaart is een middel in het proces van zelfontplooiing en zelfsturing. Geld geeft vrijheid om je lot in eigen handen te nemen en onafhankelijk te zijn (zie 4.1.3.). Die bredere context moeten we in rekening brengen.¹

Bonhoeffer en Wright heb ik gekozen als gesprekspartners. Een aantal relevante thema's uit hun werk heb ik samengevat in de hoofdstukken 2 en 3. Die wil ik nu verbinden met de cultuurschets uit hoofdstuk 4. Aan de hand van Bonhoeffer en Wright en met behulp van bijbelse theologie, waarmee ik een aantal gedachten van deze theologen wil evalueren, wil ik antwoorden formuleren op de vraag van deze scriptie.

In 5.1. wil ik de vraag stellen naar de inhoud van de bijbelse boodschap. Wat is de centrale vraag waar het in het evangelie om gaat (5.1.1.)? Wat betekent dit voor de wereld (5.1.2.)? Wat betekenen kruis en opstanding hierin (5.1.2.)? Wat is de betekenis van de kerk voor de verkondiging van het evangelie (5.1.4.)? 5.1.5. gaat over de plek van het eindoordeel in de verkondiging.

In 5.2. wil ik dit in gesprek brengen met de huidige cultuur. Hoe beoordelen we wat Bonhoeffer aanduidt met 'mondigheid' en waar zoeken we voor het evangelie de ingang bij mensen (5.2.1.)? Kunnen we aansluiten bij vormen van religieus verlangen van mensen (5.2.2.)? In 5.2.3. gaat het over het belang van authenticiteit en in 5.2.4. over rijkdom en een zinvol leven.

In 5.3. wil ik tot beantwoording van de hoofdvraag komen en rond ik de scriptie af.

5.1. *De boodschap van het koninkrijk*

5.1.1. *De centrale vraag*

5.1.1.1. *Wright en Bonhoeffer*

In hoofdstuk 3 hebben we gezien dat Wright ons terug wil brengen bij de centrale vraag van het evangelie. De allesbepalende vraag is die naar Gods doel en plan om de hele wereld te redden en te herscheppen. In dat kader kan de bestemming van de individuele mens ter sprake gebracht worden. Niet alleen omdat we deel uitmaken van een groter verhaal, maar ook omdat het hier en nu 'gered' worden tot doel heeft dat we binnen dat grotere verhaal een wezenlijke rol kunnen spelen. Daarom moet de vraag luiden: 'Op welke manier zal Gods nieuwe schepping tot stand komen?'; en vervolgens: 'Op welke manier kunnen wij mensen een bijdrage leveren aan die vernieuwing van de schepping, en aan de nieuwe projecten die God in zijn nieuwe wereld op gang zal brengen?' De inschakeling van mensen doet niet af

¹ Het zou de moeite waard zijn om te onderzoeken of de houding van minder rijke en welvarende mensen, die ook gevormd zijn binnen en door de postmoderne cultuur, tegenover het geloof en de kerk zoveel anders is. Ik weet niet of hier gegevens over zijn. Het zou me niet verbazen als daar weinig verschil tussen is. In het kader van deze scriptie laat ik dit verder rusten.

aan het feit dat het God zelf is die zijn koninkrijk bouwt. Maar God heeft zijn wereld zo ingericht, dat de mens, die zijn beeld weerspiegelt, zijn werk op aarde doet. Ook Bonhoeffer benadrukt dat niet allereerst de individualistische vraag naar het persoonlijk zielenheil gesteld moet worden. Gods gerechtigheid en Gods rijk zijn het middelpunt van alles op aarde. Het gaat niet om het hiernamaals maar om de wereld: hoe wordt deze wereld geschapen, in stand gehouden, aan wetten gebonden, verzoend en vernieuwd (zie 2.6.)? Wright geeft aan dat deze benadering betekent dat de keus waarvoor mensen komen te staan anders verwoord moet worden: 'gaat u de schepper-God aanbidden en zodoende ontdekken wat het betekent om op volmaaktere en heerlijkere wijze mens te zijn, en zijn machtige, genezende, transformerende liefde in de wereld te weerspiegelen?' Dat is een andere vraag dan: 'geloof u in Jezus als de redder van uw zonden?' (zie 3.6. en 3.7.).

Bonhoeffer en Wright brengen hiermee een correctie aan op wat in hun ogen bij veel christenen centraal staat. We hebben de boodschap teveel versmald tot de vraag naar het persoonlijke zielenheil. Maar de focus van de boodschap is het koninkrijk, Gods doel en plan om de wereld te herscheppen. Daarom wil ik nu eerst de vraag beantwoorden: Wat is de boodschap van het evangelie?

5.1.1.2. Enkele gegevens uit het Nieuwe Testament²

5.1.1.2.1. De evangeliën

Als Marcus Jezus' publieke optreden gaat beschrijven, reikt hij ons een samenvattende typering aan van 'Gods goede nieuws' dat Jezus verkondigt: 'De tijd is aangebroken, het koninkrijk van God is nabij: kom tot inkeer en hecht geloof aan dit goede nieuws' (Mc 1,14-15). Gods goede nieuws is dus dat zijn koninkrijk nabij is. Dit nieuws vraagt om inkeer en geloof. Volgens Matteüs is ook de boodschap van Johannes de Doper hiermee samen te vatten (Mt 3,2) en ook hij laat Jezus' optreden met dit goede nieuws beginnen (Mt 4,17). In Lucas 4,43 zegt Jezus dat hij overal het goede nieuws over het koninkrijk van God moet brengen, 'want daarvoor ben ik gezonden' (Lc 4,43). Ook hier dus weer het koninkrijk van God als samenvattende typering.

De benaming 'koninkrijk van God' impliceert dat mensen dit niet zelf kunnen realiseren. God komt het op aarde brengen door het leven, de dood, de opstanding en de verhoging van Christus en door het werk van zijn Geest, die mensen inschakelt.

Beloften in het Oude Testament zeggen dat God zelf weer koning zou worden over zijn eigen land en uiteindelijk over alle volken. Op grond van beloften zoals in 2 Samuël 7,12-16 zou hij een koning geven in Davids huis, wiens koninkrijk voor altijd stand zou houden. Daniël ziet in een visioen dat er iemand met de wolken van de hemel komt die eruit ziet als een mens en God ('de oude wijze') geeft hem macht, eer en een eeuwig koningschap (Dan 7,13-14). Jezus claimt deze koning te zijn. Na zijn opstanding zegt hij: 'mij is alle macht gegeven in de hemel en op de aarde'. 'Ga dus op weg en maak alle volken tot mijn leerlingen' en leer hun 'dat ze zich moeten houden aan alles wat ik jullie opgedragen heb' (Mt 28,18-20). De

² Ik beperk me hier tot enkele gegevens uit het Nieuwe Testament. Ook uit het Oude Testament zou veel te noemen zijn. Ik verwijs naar Christopher J.H. Wright, *De Bijbelse missie: Gods opdracht voor zijn kinderen*, vert. Jetty Huisman (Barneveld: De Vuurbaak, 2011), die veel gegevens uit het Oude Testament verwerkt. Hij komt tot eenzelfde soort benadering als Tom Wright.

betekenis van de huidige tijd is hiermee gegeven. Dit is de tijd waarin Jezus' heerschappij over de wereld moet worden gepreikt, geleefd, gedemonstreerd en geleerd. Alle naties en volken worden uitgenodigd om onder zijn bestuur te komen, om de claim te erkennen dat hij Gods ware koning is.³

Jezus zelf roept op om eerst zijn koninkrijk te zoeken: 'Zoek liever eerst het koninkrijk van God en zijn gerechtigheid, dan zullen al die andere dingen je erbij gegeven worden' (Mt 6,34). Wat de gerechtigheid van dat koninkrijk inhoudt, wordt duidelijk uit het geheel van de Bergrede. Jezus verwoordt dat in Matteüs 5 in termen als nederig van hart zijn, zachtmoedig, barmhartig, zuiver van hart, vrede stichtend (Mt 5,1-10). Gerechtigheid vindt zijn uitdrukking in Gods geboden (Mt 5,17-20 met uitwerking in het vervolg). In Matteüs 25 brengt Jezus het rechtvaardig zijn in verband met het eten geven aan wie honger heeft, het drinken geven aan wie dorst heeft, het opnemen van vreemdelingen en het bezoeken van gevangenen en zieken (Mt 25,31-46; de benaming 'rechtvaardigen' in vers 37).

Dit sluit aan bij de boodschap van Johannes de Doper. Hij verkondigde dat het koninkrijk van God nabij was en met het oog hierop riep hij de mensen op tot inkeer (Mt 3,2). 'Brengh vruchten voort die een nieuw leven waardig zijn' (Mt 3,8; Lc 3,8). En toen de mensen vroegen: 'Wat moeten wij dan doen?', antwoordde Johannes: 'Wie twee stel onderkleden heeft, moet delen met wie er geen heeft, en wie eten heeft moet hetzelfde doen.' Tollenaars moesten niet meer vragen dan hen was opgedragen. Soldaten moesten niemand afpersen, zich niet laten omkopen en tevreden zijn met hun soldij (Lc 3,10-14).

De parallel met Johannes de Doper is in die zin interessant, dat Johannes de laatste adventsprofeet is. Dit is de stijl van leven die past bij een volk dat de komst van de Messias en zijn koninkrijk verwacht. Maar dit is dan niet minder de stijl van het volk, dat Christus' Geest ontvangen heeft en toeleeft naar de definitieve komst van zijn koninkrijk.

Het is Jezus zelf die persoonlijk instaat voor de realisering van dit rijk. Door hem kunnen de mensen dit rijk binnen komen. Hij neemt door zijn offer onze zonde en schuld weg. Hij geeft zijn leven als losprijs voor velen (Mc 10,45). De naam Jezus drukt uit dat hij het is die ons redt van onze zonden (Mt 1,21). Hij is het lam dat de zonde van de wereld wegneemt. (Joh 1,29). Dat betekent een streep door eigen gerechtigheid, wetticisme en moralisme. Niet de Farizeeër, die God dankte dat hij zich zo goed aan de wet hield, ging gerechtvaardigd naar huis, maar de tollenaar die bad: 'God, wees mij zondaar genadig' (Lc 17,9-14), Alleen deze genade is de bron van een leven in gerechtigheid. De boodschap van Jezus' dood en opstanding heeft een belangrijke plek in de boodschap van Gods rijk. Het genadekarakter van het heil is het grote verschil met alle andere religies. De genade houdt echter niet alleen onze rechtvaardiging in, maar ook onze heiliging. Het nieuwe leven is Gods doel met vergeving. De vraag 'hoe word ik gered?' is een belangrijke vraag, maar het belangrijkste moet dan nog komen: waarom word ik gered? God beoogt ermee dat ik in alles eerst zijn koninkrijk zoek en zijn gerechtigheid. Het sterven van Jezus wil als een zuurdesem het hele leven doortrekken (Mt 13,33).

God heeft dus een doel met onze redding: hij wil ons weer toewijden aan hem en zijn koninkrijk. Dat wordt zichtbaar in hoe we in deze wereld leven voor God, met de andere mensen en met heel Gods schepping. Jezus zelf geeft hierbij een belangrijk motief: zo zijn

³ Graham Tomlin, *Een kerk die verrast*, vert. Jannet Wilts (Amsterdam: Buijten en Schipperheijn, 2012), 59-60.

we het zout van de aarde, het licht in de wereld en een stad op een berg met het doel dat de mensen onze goede daden zien en eer bewijzen aan onze Vader in de hemel (Mt 5,13-16). Het is deze manier van leven die we leren in de navolging van Jezus. Na de typering van Jezus' boodschap als 'het koninkrijk van God is nabij', vertelt Marcus dat Jezus mensen achter zich aan roept: 'Kom, volg mij' (Mc 1,17). Jezus zegt niet waarheen. In het licht van Marcus 1,15 is het doel voor de lezer duidelijk: het koninkrijk van God. Door met Jezus mee te gaan wordt dat hun levensdoel en leren ze de boodschap en de stijl van zijn koninkrijk zich eigen te maken (vergelijk Mc 3,14).

5.1.1.2.2. Handelingen

Ook in het boek Handelingen gaat het om Gods koninkrijk. Uit de vraag van de discipelen in Handelingen 1,6 ('Heer, gaat u dan binnen afzienbare tijd het koningschap over Israël herstellen?') kunnen we afleiden dat de discipelen hebben begrepen dat het doel van Jezus is het herstel van het koningschap over Israël. Het koningschap van de beloofde Messias over Israël hield de belofte in van heerschappij over heel de aarde (Ps 72,8; Jes 9; 11; 42 e.a.p.). Of de discipelen ook hieraan gedacht hebben weten we niet. Jezus' antwoord laat zien dat zijn koningschap de hele wereld omvat. De discipelen worden ingeschakeld om hem als koning te dienen. Ze moeten getuigen van zijn koningschap 'in Jeruzalem, in heel Judea en Samaria, tot aan de uiteinden van de aarde' (Hd 1,6-8). Als hij dit gezegd heeft, wordt Jezus opgenomen om in de hemel plaats te nemen op zijn troon (Hd 1,9; zie Hd 7,55-56). Het gaat ook in Handelingen om Gods koninkrijk. Lucas vertelt dat Jezus na zijn opstanding gedurende veertig dagen aan de discipelen is verschenen en met hen sprak over het koninkrijk van God (Hd 1,3). Hiermee sluit Lucas het boek Handelingen ook af: in Rome verkondigde Paulus 'het koninkrijk van God en onderrichtte vrijmoedig over de Heer Jezus Christus' (Hd 28,31; zie ook 19,8). Vanaf Lc 4,43 vormt het koninkrijk van God een sleutelbegrip in Lucas en Handelingen en geeft dit het raam aan waarbinnen het werk van Jezus voor Pasen en de verkondiging na Pasen zich voltrekken.⁴

Wat betreft de inhoud van de verkondiging in Handelingen blijkt dat Jezus als de gekruisigde en opgestane hierin centraal staat. Dit wordt ook wel kort aangeduid als het evangelie van de Messias of het evangelie van Jezus (Hd 5,42; 8,5.35; 11,20). Het hangt af van het soort publiek hoe de boodschap verwoord wordt en welke accenten gelegd worden. Die accenten verschillen. De verkondigers richten zich op hun hoorders. Er staan in Handelingen toespraken voor een Joods publiek en voor een heidens publiek. In het eerste geval grijpt Paulus terug op het Oude Testament en probeert hierin een punt van contact met de Joden te vinden. Hij verkondigt Jezus als de beloofde redder voor Israël. Jezus is echter door de Joodse leiders veroordeeld en onder Pilatus gekruisigd, maar God heeft hem opgewekt uit de dood. Dankzij hem is het dat nu aan hen vergeving van de zonden verkondigd wordt (Hd 13,16-41).

In Hd 14,8-20 en Hd 17,16-34 spreekt Paulus tot een heidens publiek. Dan gaat hij heel anders te werk en legt heel andere accenten. Hij spreekt niet over de geschiedenis met Israël, of over Jezus als de vervulling van de profetie, hij spreekt ook niet direct over zonde, maar zoekt een punt van contact in de schepping van de kosmos en spreekt van daaruit over God die alles geschapen heeft. In Handelingen 17 sluit hij aan bij een van hun eigen

⁴ A. Noordegraaf, *Creatura verbi: de groei van de gemeente volgens de Handelingen der Apostelen* ('s Gravenhage: Boekencentrum, 1983), 172.

dichters. Hij gebruikt Griekse stijlvormen en bewoordingen. In alles probeert hij zo dicht mogelijk hun leefwereld binnen te komen om daar aansluiting te vinden. Zijn boodschap is vooral theocentrisch. Hij focust op Gods karakter, dat openbaar wordt in de natuur en in zijn verhouding tot de mensheid. Zo benadert Paulus mensen die geen bijbelse achtergrond hebben. Hij benadert ze op het niveau van hun basale 'worldview assumptions' en zo vormt hij een noodzakelijke context en basis voor de verkondiging van de opgestane Christus.⁵ Hij komt bij Christus uit, als degene aan wie God het oordeel over de wereld heeft toevertrouwd, waar hij het bewijs van geleverd heeft door hem uit de doden te doen opstaan (Hd 17,31). De God die alles gemaakt heeft, gaat door de opgestane Christus de wereld oordelen. De hoorders worden in de verkondiging wel degelijk voor een keuze geplaatst, maar wel zo dat het relevant is voor hen. Het moet hun wereld raken. Uit de afloop in Handelingen 17 blijkt dat dit niet een garantie is voor massale bekeringen. Slechts enkelen bekeren zich, de meesten reageren met spot of maken zich er beleefd van af. Dat is verder aan hen en aan God. Maar de ontvanger moet wel begrijpen waar het om gaat. De verkondiging moet op een adequate manier betrekking hebben op zijn situatie.

Paulus biedt ons zo een mooi perspectief op contextualisatie: 1. Door zijn houding: niet eentje van een rigide veroordeling. Hij zoekt naar raakpunten, naar wat God al aan het doen is. 2. Door zijn benadering: hij bereidt voorzichtig de grond voor door te beginnen met wat universeel is en mensen samen delen. 3. Door zijn antwoord: het antwoord op hun angst, religieuze onwetendheid en afwezigheid van hoop is het evangelie van de opgestane Christus. Uiteindelijk moet de boodschap mensen voor de gekruisigde en opgestane Christus plaatsen.⁶

Hieruit kunnen we concluderen dat een ander publiek, een andere tijd en een andere 'worldview' ook vraagt om andere accenten in de verkondiging. Het ligt voor de hand dat in onze tijd waarin het idee van God vervaagt er andere accenten gelegd worden dan in de Middeleeuwen toen iedereen nog in God geloofde. We komen weer dichtbij de wereld van Handelingen 17, vol met allerlei spiritualiteit (vergelijk Hd 17,16: 'een en al afgodsbeeld'), maar onwetend van God. Mensen moeten weten wie God is, anders komen begrippen als zonde en rechtvaardiging in het luchtledige te hangen. Dit betekent niet dat de rechtvaardiging minder belangrijk geworden is, ook niet dat de zonde geen onderwerp meer is, maar wel dat we in een veranderde culturele setting vanaf een ander punt beginnen als we het evangelie verkondigen aan mensen met een gesloten wereldbeeld.⁷

5.1.1.2.3. De brieven

De brieven in het Nieuwe Testament snijden veel thema's aan. Het begrip 'koninkrijk' komen we niet zo veel tegen, maar waar het hierbij om gaat eigenlijk op elke bladzijde. Jezus is Heer. Hij is de gekruisigde, die door God is opgewekt en Heer is in de hemel. Dit nieuws betekent redding en bevrijding voor ieder die gelooft. De boodschap is om dit evangelie te geloven en in praktijk te brengen. Dat wordt in allerlei concrete situaties toegespitst. Bij Paulus loopt de uiteenzetting van zijn onderwijs over het werk van Christus bijna steeds uit

⁵ Dean Flemming, *Contextualization in the New Testament: Patterns for Theology and Mission* (Downers Grove: InterVarsity Press, 2005), 77. Zie 56-88 voor een bespreking van de drie toespraken van Paulus in Handelingen met een overzicht en onderlinge vergelijking op de bladzijden 86-88.

⁶ Zie Flemming, 83-84.

⁷ Zie Tomlin, 68-69.

op een beschrijving van het nieuwe leven door de Geest. Om er één voorbeeld uit te halen, zoom ik in op de brief aan de Efeziërs.

Eerst beschrijft Paulus hoe God door Christus ons gered heeft en dat het zijn bedoeling is alles in de hemel en op de aarde onder één hoofd bijeen te brengen, onder Christus (Ef 1,10). Alles heeft God onder zijn voeten gelegd (Ef 1,22). Hij is ook het hoofd van de kerk, door wie hij Gods wijsheid in al haar schakeringen bekend wil maken aan de hele kosmos (Ef 3,10). De gemeente, waarin Joden en heidenen, vrijen en slaven, vrouwen en mannen verenigd zijn (Ef 2), is op aarde het bewijs dat God op een dag alles onder Christus bijeen zal brengen. De eenheid en gemeenschap in de kerk is de voorvertoning van de expositie, de trailer voor de hoofdfilm die nog getoond moet worden.⁸ De vereniging van Joden en heidenen was in het Oude Testament een van de tekenen dat het einde was gekomen, dat God eindelijk koning was geworden (Jes 2,2-4; Micha 4,1-4). De kerk is de plek waar het beloofde herstel plaatsvindt, waar alles onder Christus wordt samengebracht en waar God woont door zijn Geest (Ef 2,22). Het is de plek waar we de voorsmaak proeven van de komende herstelde wereld. Paulus bidt daarom dat God ons kracht en sterkte schenkt door zijn Geest, zodat Christus in ons hart woont (Ef 3,16-17). De verhoogde Heer geeft ons gaven om in te zetten voor de opbouw van de gemeente (Ef 4). Zo komt een nieuwe mens tevoorschijn, die we actief moeten aantrekken (Ef 4,18). Dit leidt tot nieuwe verhoudingen in de gemeenschap, een nieuw verlangen om niet langer eigen begeerten te volgen, maar navolger van God te zijn en de weg van de liefde te gaan zoals Christus ons hierin is voorgegaan (Ef 5,1-2). Het leidt tot vernieuwing van het gezinsleven (Ef 5,21vv) en het werkt door in hoe je op je werk bent en in andere verhoudingen (Ef 6,5vv). Zo vernieuwt het die verhoudingen zelf.

Deze brief laat zien dat Christus regeert over de schepping en hoofd is van de kerk. Hij wil met de kerk naar een nieuw leven met herstelde verhoudingen, om zo door de gemeente zijn wijsheid aan de hele kosmos te tonen. Het gaat om het doorzichtig maken van het verband tussen de nieuwe levenswandel en de Vernieuwer van het leven.⁹

In dit verband is een belangrijk gegeven dat wij door het werk van de Geest vernieuwd worden naar het beeld van Christus en zo hersteld tot Gods beeld (2 Kor 3,18; Col 3,10). Wij worden in Christus hersteld in onze positie die God bedoelde toen hij ons schiep (Gen 1,26-28). Dat betekent dat wij (opnieuw) verantwoordelijkheid hebben om zorg te dragen voor Gods schepping en voor het leven in de schepping. Vanuit de notie van de mens als beeld van God is het onmogelijk om het geloof te beperken tot de individuele relatie met God of tot de privésfeer.

5.1.1.3. Conclusie

Ik trek hier een eerste conclusie: terecht stellen Wright en Bonhoeffer dat de centrale vraag in de bijbel is die naar de komst van Gods koninkrijk door (de dood en opstanding van) Jezus Christus en het werk van zijn Geest. Ik kan het in de vorm van een citaat zo zeggen:

⁸ Tomlin, 178-179. Het gedeelte over Efeze ontleen ik aan hem (175-187).

⁹ D. van Swigchem, *Het missionair karakter van de christelijke gemeente volgens de brieven van Paulus en Petrus* (Kampen: Kok, 1955), 185.

'Het Evangelie dat Jezus bracht en belichaamde is het Evangelie van het Koninkrijk. De vraag is niet of God mensen redt, de vraag is ook niet of daarvoor bekering en vergeving van zonden nodig zijn. De vraag is: *waarom* redt God mensen en waarom vergeeft hij hun zonden? Het antwoord op die vraag ligt verborgen in het mysterie van Gods bedoelingen, maar voor zover deze zijn geopenbaard, mogen we zeggen: hij redt ons om ons in te wijden in en toe te wijden aan zijn Koninkrijk, zijn glorieuze regering over zijn schepping.'¹⁰

De vraag naar het individuele heil is belangrijk, maar krijgt zijn inkadering in Gods doel en plan met zijn schepping of, met andere woorden, in Gods goede nieuws van de komst van zijn koninkrijk. Het thema van de rechtvaardiging door geloof blijft belangrijk vanwege het genadekarakter van het heil. Vergeving van zonden is echter geen doel op zich maar middel waarmee God verzoening en vrede beoogt en ons wil toewijden aan zijn koninkrijk. Verzoening door voldoening en koninkrijk horen bij elkaar en moeten niet tegenover elkaar geplaatst worden.¹¹

Ik wil hier een tweede conclusie aan toevoegen: In de apostolische verkondiging in Handelingen staan binnen het kader van het evangelie van Gods koninkrijk de kruisiging, de dood en de opstanding van Christus centraal. Tegelijk blijkt dat er verschillende accenten gelegd worden in de verkondiging, afhankelijk van de context en de hoorders. De manier waarop Christus ter sprake gebracht wordt en de weg waarlangs dat gebeurt kunnen verschillen. Zoals Paulus zijn evangelie anders verwoordde naar de heidenen dan naar de Joden, vraagt onze tijd om een andere verwoording van het evangelie dan bijvoorbeeld de tijd van de Reformatie. Vragen die vandaag gesteld worden als 'Bestaat God wel?' en 'Wie is God?' vragen om een andere benadering dan de vraag 'Hoe krijg ik een genadige God?'.

In de volgende paragraaf wil ik nader ingaan op wat de boodschap van het koninkrijk betekent voor de wereld. Wat zijn de consequenties van de boodschap van het koninkrijk voor de structuren en verhoudingen in de wereld?

5.1.2. De wereld

5.1.2.1. Bonhoeffer en Wright

Zowel Bonhoeffer als Wright benadrukken sterk dat het God om de wereld gaat. Zo lief had God de wereld dat hij zijn Zoon gaf (Joh 3,16). In de menswording van Jezus blijkt dat God de wereld niet loslaat. Beiden spreken in dit verband ook nadrukkelijk over de lichamelijke opstanding van Christus. Die moet ons ervan weerhouden weg te vluchten uit de aardse realiteit naar een hemels leven. God roept ons om hier en nu te leven op deze aarde die God wil herscheppen en waar de opstanding het begin en de garantie van is. 'Het gaat er dus om *aan de werkelijkheid van God en de wereld in Jezus Christus vandaag deel te hebben* en dat

¹⁰ Stefan Paas, 'Missionaire ecclesiologie in een tijd van individualisering', in: *Theologia Reformata* 54.4 (2011) 391-407. Ik bezit dit artikel in een Word document. Dit citaat op blzn. 6-7.

¹¹ Tim Keller, 'The Gospel and the Supremacy of Christ in a Postmodern World', in *The Supremacy of Christ in a Postmodern World*, eds. John Piper and Justin Taylor (Wheaton: Crossway Books, 2007), 110-111.

zo, dat ik de werkelijkheid van God nooit ervaar zonder de werkelijkheid van de wereld en de werkelijkheid van de wereld nooit zonder de werkelijkheid van God.¹²

Gods gerechtigheid en Gods rijk zijn het middelpunt van alles op aarde. De vraag wordt dan veel meer hoe God door middel van de mensen zijn schepping gaat verlossen en vernieuwen en hoe hij als onderdeel van dat proces ook die mensen zelf gaat redden en hoe hij ons oproept om in dit alles met hem mee te werken.¹³ We moeten in deze wereld gerechtigheid nastreven. Daarvoor moeten christenen bijvoorbeeld de politiek in gaan (Wright). Het geloof moet niet in de persoonlijke sfeer blijven hangen, maar moet doorwerken in de structuren en verhoudingen in de wereld.

Nu zijn hier wel vragen bij te stellen. In hoeverre doet deze wereld er nog toe als er straks een nieuwe hemel en aarde komt? Deze wereld wordt toch geoordeeld (2 Pe 3,10-13)? Het is frappant dat ook de theoloog A. van de Beek spreekt over de gerechtigheid van God die doorbreekt in de dood en opstanding van Christus. Ook hij zegt dat met de lichamelijke opstanding van Christus het leven van de toekomstige eeuw aanwezig is en het koninkrijk van God zich baan breekt. Dat zou Wright net zo gezegd kunnen hebben. Toch trekt Van de Beek een andere conclusie. 'In het zicht van het kruis is het onvoorstelbare hoogmoed om te denken dat wij onszelf of de wereld nog kunnen verbeteren. Hier beneden was het niet, hier beneden is het niet en hier beneden zal het niet zijn. Het kruis is het definitieve oordeel over de wereld.' 'Wat er verder nog in de wereld gebeurt, kan daaraan niets meer afdoen – en ook niets meer toedoen. Wat wij dus verder doen, doet er niet meer toe voor het koninkrijk van God'. Hij merkt hierbij op dat in het oordeel de enige vraag is of we bij Jezus willen horen. We hoeven alleen maar geloven.¹⁴

Dit is misschien wat extreem verwoord. Het gaat me nu niet om een bespreking van het denken van Van de Beek. Wel wordt in de tegenstelling tussen Wright en Van de Beek de vraag helder die om een antwoord vraagt: hoe is de relatie tussen ons werk hier en nu (als antwoord op wat God heeft gedaan in Christus) en de belofte van het Koninkrijk? Het is in die zin belangrijk, dat het consequenties heeft voor de manier waarop we ongelovigen benaderen met het evangelie. Welke oproep doe je nu aan hen?

5.1.2.2. Bijbelse gegevens

De evangelist Johannes benadrukt aan het begin van zijn evangelie dat Gods Zoon, het Woord, naar zijn eigen wereld kwam, zijn eigen schepping (Joh 1,1-4). Door aan het begin van zijn evangelie terug te grijpen op de schepping laat Johannes zien hoe ver de betekenis reikt van de komst van Gods Zoon. Het heeft betekenis voor heel de door hem geschapen wereld. Hoogstpersoonlijk komt hij de wereld opzoeken. Door mens te worden trekt hij zich deze wereld aan, letterlijk eigenlijk (Joh 1,14). Heel diep komt hij de wereld binnen.

Wat Paulus schrijft in Kol 1,15-20 sluit hierbij aan. Paulus schrijft in dit gedeelte over de betekenis en reikwijdte van Christus' offer aan het kruis voor heel de schepping. In zijn Zoon komt God naar zijn eigen wereld. 'In hem heeft heel de volheid willen wonen en door hem en

¹² Dietrich Bonhoeffer, *Aanzetten voor een ethiek*, verts. Gerard den Hertog en Wilken Veen (Zoetermeer: Boekencentrum, 2012), 41-42. Cursivering in het origineel.

¹³ Dietrich Bonhoeffer, *Verzet en overgave* (vert., Amsterdam: Ten Have, 1968), 107; Tom Wright, *Verrast door hoop*, vert. Martin Strengholt (Franeker: Van Wijnen, 2010), 192-193.

¹⁴ A. van de Beek, *Hier beneden is het niet: christelijke toekomstverwachting* (Zoetermeer: Meinema 2005), 34; 41-43. Zie ook A. van de Beek, *God doet recht: eschatologie als christologie* (Zoetermeer: Meinema 2008), 120-129, waar hij een korte analyse en evaluatie geeft van enkele punten uit het denken van Wright.

voor hem alles met zich willen verzoenen, alles op aarde en alles in de hemel, door vrede te brengen met zijn bloed aan het kruis' (Kol 1,19-20). Het moet weer goed komen tussen de Schepper en het geschapene, niet alleen tussen God en mens. Alles is gericht op het einddoel dat God zich in Christus heeft gesteld: alle dingen met zich te verzoenen.¹⁵ Het bloed van Christus is het middel dat de vrede moet bewerkstelligen.

Gods intentie met de boodschap van het kruis is vrede en verzoening met heel de schepping. Het oordeel dat straks komt doet niets af aan deze intentie van God met de boodschap van het kruis nu. Jezus zegt: 'God heeft zijn Zoon niet naar de wereld gestuurd om een oordeel over haar te vellen, maar om de wereld door hem te redden' (Joh 3,17).

De verzoening heeft niet alleen consequenties voor mensen, maar voor de hele schepping. Het gaat in het evangelie niet alleen om onze persoonlijke heiliging, in Efeziërs 4-6 zagen we dat het ook de verbanden raakt waarin we leven (gemeente, gezin, werk, samenleving). Christus spreekt over onze taak ten opzichte van gevangenen, armen en zieken. In de Bergrede gaat het over vrede stichten, barmhartigheid betrachten en hongeren naar gerechtigheid. Er is geen andere manier dan dit midden in de wereld in praktijk te brengen. Op deze manier raakt het de verhoudingen en structuren. Van Swigchem schrijft:

'De heerschappij van Christus in het leven betekent een omvorming van alle verhoudingen in de van God vervreemde samenleving. (...) De tegenstelling is *niet*: wel individuen, geen grotere verbanden, maar: van binnen uit, niet door "kracht en geweld". Waar Christus tot heerschappij komt, volgt wel degelijk een waarlijk radicale om-schepping van de samenlevingsverbanden.'¹⁶

Het gaat God dus om de hele schepping en alle verbanden, ook de grotere. Tegelijk moeten we beseffen dat onze mogelijkheden in deze bedeling door meerdere oorzaken nog beperkt zijn. We bouwen niet 'aan' het koninkrijk maar 'voor' het koninkrijk.¹⁷ Dat is bescheidener. Het ligt vaak niet in ons vermogen de wereld te verbeteren, maar we mogen tekenen van hoop oprichten. Maar 'in het licht van het evangelie spreekt elke hulp, hoe gering ook, van de concreetheid van Christus' heil binnen deze aardse werkelijkheid.¹⁸ In de verbondenheid met Christus spreekt het van een komende samenleving die alle noden van deze maatschappij achter zich laat. De tekenen van hoop vormen een begin van het nieuwe leven dat komt, een aanwijzing dat Gods koninkrijk doorbreekt. Nu het christendom zijn machtspositie kwijt geraakt is, ontstaat er misschien juist weer ruimte om in bescheidenheid gerechtigheid na te streven, niet vanuit een machtspositie maar met het enige doel om belangeloos goed te doen en gerechtigheid na te streven in de navolging van Jezus.

Wat dit betreft heeft de brief aan de Kolossenzen nog belangrijk nieuws. Door de dood van Christus aan het kruis en door zijn opstanding heeft God over de machten van de wereld gezegevierd. Hij heeft hen de wapens uit handen geslagen toen hij zijn Zoon opwekte uit de dood (Kol 2,15). Door zijn Zoon uit de dood op te wekken zette God de aardse en kosmische machten als de grote verliezers te kijk. De Kolossenzen moeten zich niet laten imponeren door machten die in een triomftocht te kijk gezet zijn. Zij delen in Gods triomf en mogen de

¹⁵ John van Eck, *Kolossenzen en Filemon: weerbaarheid en recht*, Commentaar op het Nieuwe Testament (Kampen: Kok, 2007), 101; 109-110.

¹⁶ Van Swigchem, 212.

¹⁷ Vergelijk *Verrast door hoop*, 213-218

¹⁸ C.J. de Ruijter, *De horizon van het heil: theorie en praxis bij Johann Baptist Metz en Clodovis Boff, mede in verband met de verkondiging en het diaconaat van de kerk* (Kampen: Kok, 1992), 151.

machten waarover hij getriomfeerd heeft met opgeheven hoofd tegemoet treden.¹⁹ Het kruis breekt de kracht van kwade machten. Dat laat God in de opstanding van Christus zien. Als je de wereld opgeeft, houd je hier geen rekening mee. Door zijn overwinning schept Christus ruimte om zijn boodschap te verkondigen en gerechtigheid na te streven.

5.1.2.3. Conclusie

Door de komst van Christus in het vlees, zijn kruisdood en opstanding laat God zien dat hij de wereld niet loslaat maar met zich wil verzoenen. Daarom is een negatieve houding ten opzichte van de wereld niet op zijn plaats. Het gaat God om de wereld. Jezus' oproep te streven naar gerechtigheid geldt niet alleen ons persoonlijke leven, maar overeenkomstig de mogelijkheden die God geeft ook de wereld en de verbanden waarin we leven. De wereld verbeteren ligt niet in onze mogelijkheden, maar we mogen tekenen van hoop oprichten die laten zien dat Gods koninkrijk in de wereld doorbreekt. We bouwen niet 'aan' maar wel 'voor' Gods koninkrijk.

Een vraag die nog nader aandacht nodig heeft is die naar de plek van kruis en opstanding in het evangelie van het koninkrijk. Zowel voor Bonhoeffer als Wright is de wereld belangrijk. Maar toch leggen zij wel andere accenten. In de volgende paragraaf ga ik hierop in.

5.1.3. Kruis en opstanding

Bonhoeffer geeft aan de opstanding (het gaat God in Christus om *dit* leven) en de verhoging van Christus (wij hebben een *levende* Heiland) een belangrijke plek in zijn denken. Maar hij benadrukt dat de opgestane en de verhoogde de gekruisigde is. Het kruis betekent het oordeel over de wereld, maar tegelijk ontvangen we hierin vrijspraak en wacht ons het koninkrijk omdat het oordeel aan Christus voltrokken is. Het voorlaatste waarin wij leven krijgt betekenis vanuit dit laatste. Dat geeft betekenis aan de wereld en leert ons om echt werelds te leven, tegelijk zullen we hierin het kruis nog sterk ervaren. Christus werkt nog in het verborgene, niet in het rechtstreeks tonen van zijn macht. Wie het verheerlijkte beeld van Christus wil dragen, moet het in de wereld geschonden beeld van de gekruisigde gedragen hebben. Het kruis bepaalt nog sterk het leven op aarde. Het kruis betekent het oordeel over wat ik er zelf van probeer te maken. Alleen in dit oordeel ben ik gerechtvaardigd. De heerlijkheid hier op aarde is een nog verborgen heerlijkheid.

Dat geeft toch een ander accent dan Wright. Wright legt sterke nadruk op de opstanding van Christus. Het centrale element in de christelijke hoop is het geloof dat het begin van onze toekomst bestaat uit het feit dat de opstanding aan één persoon in het midden van de geschiedenis al gebeurd is, voorafgaand aan en bij wijze van voorproef en garantie van de definitieve opstanding aan het eind van de geschiedenis. Met het oog hierop roept God ons om met Jezus, in de kracht van de Geest, eraan te werken om dat wat hij bereikt heeft te verwezenlijken in het persoonlijke en politieke leven, in zending en heiliging en zodoende ons op de laatste opstanding voor te bereiden.

Wright slaat hier positievere tonen aan dan Bonhoeffer. Wright spreekt meer en positiever over het meewerken met God aan de nieuwe schepping die begonnen is met de opstanding van Christus. Vanuit 1 Kor 15,58 benadrukt hij dat God ons werk gebruikt, ook al overzien wij niet hoe. Wanneer God mensen in dit leven redt door hen tot geloof te brengen en te maken

¹⁹ Van Eck, 155-156.

dat zij Jezus gaan volgen in discipelschap, gebed, heiliging, hoop en liefde, dan zijn zulke mensen bedoeld om een teken en voorproef te zijn van wat God voor de hele kosmos wil doen. Tegelijk zijn ze meer dan teken van de uiteindelijke verlossing; ze maken deel uit van het middel waardoor God dit zowel in het heden als in de toekomst tot stand brengt.²⁰ De mens werkt met God mee aan de herschepping van de kosmos.

Met name in zijn gevangenisbrieven is Bonhoeffer hierin soberder. Soms zijn er tijden waarin je niet veel meer kunt doen dan bidden en het goede doen en daarin het geschonden beeld van de gekruisigde dragen. Bonhoeffer noemt dit het waken met Christus in Getsemane en het delen in Gods lijden in de wereld. Het gaat in dit leven niet om verlossing uit het aardse leven en lijden. Het is eerder andersom, 'een omkering van alles wat de mens van God verwacht': de mens wordt opgeroepen Gods lijden aan de goddeloze wereld mee te lijden. De christen staat naast God in al zijn lijden. Dat komt niet in mindering op het streven naar gerechtigheid. Het is er eerder een gevolg hiervan.

Ik ben geneigd om Bonhoeffer hierin te volgen. De heerlijkheid is vaak nog verborgen onder het kruis. Tegelijk is die daarom niet afwezig. Op dit punt wordt er wel eens een tegenstelling gecreëerd, waarbij de een vooral het kruiskarakter van het christelijk leven benadrukt en de ander hier tegenover op de kracht van de opstanding wijst. Dit is echter geen tegenstelling, het een is er niet zonder het ander. Je gaat het kruis merken als je Jezus volgt en als zijn leven in je komt. Je erkent Jezus als Heer en streeft naar gerechtigheid, maar merkt tegelijk dat je het koninkrijk niet zelf kunt realiseren en dat het kruis nog middenin je leven staat. Wat dit betreft is het goed om Wright en Bonhoeffer bij elkaar te houden. Wright neemt terecht zijn uitgangspunt in de opstanding als het moment waarop God duidelijk maakt dat Christus de zonde, de dood en de kwade machten van deze wereld heeft overwonnen en waarop het nieuwe leven van zijn koninkrijk in Christus' opgestane lichaam blijvend is doorgebroken in deze wereld. In de opstanding van Christus laat God zien dat dit leven en deze wereld voor hem belangrijk zijn. God zal voor de hele kosmos doen wat hij met Pasen voor Jezus heeft gedaan. Hij maakt Christus tot Heer over heel zijn schepping en tot hoofd van zijn gemeente. Hij schakelt de gemeente in om door middel van haar zijn overwinning aan de schepping bekend te maken. Dat gebeurt door middel van de verkondiging van de gekruisigde en opgestane Heer en door middel van haar nieuwe leven en haar streven naar gerechtigheid. God wil ons inschakelen voor zijn koninkrijk om op die manier steeds meer te ervaren wat het is om echt mens te zijn. Daar ging het Bonhoeffer ook om: echt mens zijn. Ik deel dus het uitgangspunt van Wright en voor een groot deel ook de uitwerking die hij ervan geeft. Wel vraag ik me af of hij niet te optimistisch is in wat we hier kunnen doen, of beter, wat bij hem de plek van het kruis nog is in ons nieuwe leven in deze wereld. Ik mis enigszins de elementen van strijd, lijden, tegenwerking en zonde. Ik denk dat het realistisch en heilzaam is op dit punt een correctie vanuit Bonhoeffer op Wright toe te passen: veel heerlijkheid ligt nog verborgen onder het kruis, of met Paulus: ons leven ligt nog met Christus verborgen in God. Wanneer hij verschijnt, ons leven, zullen ook wij, samen met hem, in luister verschijnen (Kol 3,3-4). De verhoogde Heer leeft, maar is tegelijk niet onder ons. Hij is anders bij ons, namelijk door de Geest. Overwinning en lijden gaan voorlopig nog samen.

Daar komt nog het volgende bij. Bij het kruis wordt zichtbaar hoe God zijn macht gebruikt. Gods macht is niet mensenmacht in het kwadraat, het is van een heel andere categorie, een andere soort. Een macht die kwetsbaar wordt, een macht die ingezet wordt om te lijden en te

²⁰ *Verrast door hoop*, 207.

dienen, een macht die in dienst staat van zijn liefde. Als Jezus sterft aan het kruis draagt hij de zonde en de schuld weg van miljarden mensen. Jezus, in wie de volheid van God woont, (Kol 1,19), gebruikt zijn macht niet om zichzelf groot te maken, maar om anderen te dienen. Hij gebruikt zijn kracht om zwak te worden om zo vrede en verzoening te bewerkstelligen. Dat is de kracht van het kruis. Bij ons zijn de woorden 'bloed' en 'kruis' verbleekt tot symbolen. In Paulus' tijd zag men dan letterlijk een bloedend, van pijn verwrongen lichaam hangend aan een kruis. De eerste gedachte was dan nog niet eens die van lijden, maar eerder nog die van schande, misdaad en straf. Het kruis hoorde in de sfeer van het vervloekte, het voor God en mensen afgeschrevene. Voor de eerste hoorders van het evangelie moet het schokkend zijn geweest dat God zich in die sfeer wilde begeven. Dat was een daad van vergaande zelfverlaging. Hij die de volheid zelf is verschijnt bloedend aan een kruis, zich overgevend aan zijn vijanden als een laatste appel aan hen om eindelijk de wapens neer te leggen. Een schokkend beeld dat mensen tot nadenken over God en over zichzelf wil brengen.²¹

Het kruis heeft alles te maken met macht opgeven, hulpmiddelen prijsgeven en dienen. De kerk moet het niet in macht zoeken. Haar kracht zit in het kruis. Tim Keller haalt Andrew Walls aan, een onderzoeker van de geschiedenis van het wereldwijde christendom. Walls constateert dat wanneer het christendom lange tijd op plekken van macht en rijkdom verblijft, de radicale boodschap van zonde en genade en kruis kan verstommen en zelfs verloren kan gaan. Dan begint het christendom te veranderen in een leuke, veilige religie, eentje die bedoeld is voor fatsoenlijke mensen die graag goed willen doen. En uiteindelijk lijkt het alsof het op die plekken in slaap is gesust, maar dan verplaatst het centrum van het christendom zich naar andere plaatsen. Walls stelt dat het centrum van het christendom altijd bij macht en rijkdom vandaan verhuist.²²

Als we in het westen zoiets zien gebeuren, moeten we nadenken over wat het betekent dat God door het kruis redt. De kerk moet hierdoor geprikkeld worden om terug te gaan naar de stijl van Jezus, naar onvoorwaardelijke liefde en belangeloos dienen. Dit in het besef dat Jezus is opgestaan en leeft en zijn Geest heeft uitgestort. Als we delen in zijn lijden, zullen we delen in zijn overwinning. Waar we leven uit de liefde van Christus en anderen daarin laten delen, krijgt die overwinning al deels gestalte. Voor sommigen zal de verkondiging van dit evangelie een kracht tot redding zijn, anderen zullen er dwaasheid in zien.

Concluderend kunnen we zeggen dat er geen tegenstelling bestaat tussen een leven dat gestempeld wordt door het kruis en een leven waarin de kracht van de opstanding zichtbaar is. Het een is er samen met en vanwege het ander. In de bedeling van de Geest tot aan de jongste dag zullen overwinning en lijden samen op gaan. De kracht van de kerk is de kracht van het kruis, de kracht van dienende liefde. Niet door macht of geweld, maar door Gods Geest (Zach 4,6).

Met het noemen van de kerk maak ik de overgang naar de volgende paragraaf: Wat is de betekenis van de kerk voor de boodschap van het koninkrijk?

5.1.4. De kerk

²¹ Van Eck, 106-108.

²² Tim Keller, *Kruistocht: het leven van koning Jezus*, vert. René Barkema (Franeker: Van Wijnen, 2011), 151-152.

Bonhoeffer en Wright benadrukken beide de belangrijke functie van de kerk. De kerk moet als lichaam van Christus het werk van Christus doen.

Wright: Het lichaam is niet eenvoudig een beeld van eenheid-in-verscheidenheid; het is een manier van zeggen dat de kerk geroepen is het werk van Christus te doen, het middel te zijn van zijn handelen in en voor de wereld. De kerk bestaat om aan de wereld te verkondigen dat Jezus haar Heer is. Zending, in de breedste en in meer toegespitste zin, is waar de kerk voor bestaat. God wil de wereld rechtzetten; hij heeft dit project in gang gezet door Jezus. Zij die bij Jezus horen, zijn geroepen hier en nu, in de kracht van de Geest, medewerkers te worden aan dat rechtzettend doel.²³ Wright legt hiermee sterke nadruk op de kerk als instrument van het koninkrijk, meer dan als teken en voorsmaak ervan.

Bonhoeffer: De plaats van Jezus Christus in de wereld wordt na zijn heengaan ingenomen door zijn lichaam, de kerk. De gekruisigde en opgestane Christus existeert door de Heilige Geest als gemeente. De kerk is de aanwezige Christus zelf. De eerste opdracht van hen die tot de kerk van God behoren is niet om iets voor zichzelf te zijn, maar om getuigen van Jezus Christus voor de wereld te zijn. De kerk is pas kerk als zij er is voor anderen, want Jezus bestaat alleen 'voor de ander'. De kerk moet meewerken aan de wereldlijke taken van het gemeenschapsleven, niet heersend maar helpend en dienend. Zij moet de mensen van alle beroepen voorhouden wat een leven met Christus is, wat het inhoudt 'te zijn voor de anderen'. De kerk moet stelling nemen tegen de zonden van overmoed, machtsaanbidding, jaloezie. Zij zal moeten getuigen van evenwichtigheid, echtheid, vertrouwen, trouw, standvastigheid, geduld, tucht, nederigheid, tevredenheid, bescheidenheid.²⁴

Bonhoeffer wijst op het belang van het voorbeeld, dat zijn oorsprong heeft in de mensheid van Jezus. Het woord van de kerk wordt onderstreept en krijgt kracht door het voorbeeld, niet door ideeën.²⁵ Wright zegt eigenlijk hetzelfde: Wanneer een kerk van de aanbidding van de God die wij in Jezus zien, rechtstreeks de wereld ingaat om verschil te maken en de noodzakelijke veranderingen te initiëren; wanneer het duidelijk wordt dat de mensen die aan de tafel van Jezus feestvieren, dezelfde zijn als zij die in de frontlinie werken om honger en ziekte te bestrijden, wanneer de mensen gaan beseffen dat zij die bidden om de Geest dezelfde zijn als zij die extra bronnen van liefde en geduld lijken te hebben om te zorgen voor hen wier levens beschadigd en gedeukt zijn – dan is het niet alleen heel natuurlijk om over Jezus zelf te spreken en anderen aan te moedigen om hem ook zelf te aanbidden en te ontdekken wat het betekent om bij zijn familie te horen; dan is het ook natuurlijk dat mensen, hoe 'areligieus' ze wellicht ook zelf denken te zijn, gaan inzien dat er iets gebeurt waar ze zelf ook wel bij willen horen. Als een kerk actief betrokken is bij het nastreven van gerechtigheid in de wereld, en als zij met vreugde in kunst en muziek Gods goede schepping en haar bevrijding uit het verval hooghoudt, en als bovendien haar eigen innerlijk leven er de tekenen van vertoont dat de nieuwe schepping inderdaad plaatsvindt, waardoor een nieuw soort gemeenschap ontstaat, dan is de boodschap ineens helemaal niet meer zo vreemd. 'Om het in de trant van Handelingen te zeggen: wanneer de kerk het koninkrijk van God voorleeft, dan zal het Woord van God zich krachtig verspreiden en zelf zijn werk doen.'²⁶

Wright verwijst naar Handelingen. De gemeente in Jeruzalem is in haar zijn en werken een teken van de universele heerschappij van Christus, de Heer.²⁷ Tegelijk is ze zo instrument en

²³ *Eenvoudig christelijk*, 175-177.

²⁴ *Navolging*, 174-175; *Verzet en overgave*, 148-149.

²⁵ *Verzet en overgave*, 149.

²⁶ *Verrast door hoop*, 233; 271.

²⁷ *Noordegraaf*, 178.

voorsmaak van Christus' rijk. In de gemeente wordt zijn heerschappij erkend en beleden. De leden blijven trouw aan het onderwijs, vormen met elkaar een gemeenschap, breken het brood en wijden zich aan het gebed (Hd 2,42). Bij gemeenschap moeten we zowel denken aan de onderlinge eenheid als de goederengemeenschap.²⁸

In Handelingen 4 blijkt hoe nauw de prediking (woord) en de gemeenschap (daad) bij elkaar horen. Vs 32 zegt dat ze eendrachtig samenleefden en alles gemeenschappelijk hadden. Vs 33 vermeldt vervolgens dat de apostelen met grote kracht bleven getuigen van de opstanding van de Heer Jezus. In 34 en 35 vertelt Lucas dat gemeenteleden eigendommen verkochten en het geld aan de apostelen gaven ten behoeve van de armen. Zo zorgden ze ervoor dat niemand gebrek leed (vergelijk Dt. 15,4-5). Hier blijkt hoe de verkondiging ingebed is in het in praktijk brengen van de boodschap door de gemeente. Het woord vormt hier het hart van de daden en zo bewijst het zijn kracht. Het gaat mij hierbij niet allereerst om het effect hiervan op buitenstaanders. Wat dat betreft klinken de woorden van Wright soms wel erg optimistisch ('...dan is het ook natuurlijk dat mensen (...) gaan inzien dat er iets gebeurt waar ze zelf ook wel bij willen horen.'). Als je Handelingen verder leest ontstaat er vervolging en lijden. Er zijn mensen die zich tegen de kerk keren en de boodschap niet aannemen. Tegelijk leert deze geschiedenis wel hoe de verkondiging en het zelf in praktijk brengen hiervan samen op moeten gaan.

Keller geeft aan dat de postmoderne mindset van vandaag leidt tot minstens drie problemen voor de verkondiging van het evangelie. Een waarheidsprobleem (waarheidsclaims worden niet gezien als iets dat correspondeert met de realiteit, maar als pogingen om macht uit te oefenen), een schuldprobleem (evangelieverkondiging gaat vaak uit van een gevoel van schuld en moreel tekort bij de hoorder, maar dat gevoel is meer en meer afwezig) en een betekenisprobleem (wie ben jij om te zeggen dat jij de goede interpretatie geeft?).²⁹ Je zou het samenvattend een geloofwaardigheidsprobleem kunnen noemen. Daarom is bij de verkondiging onmisbaar dat de kerk zelf leeft volgens wat zij verkondigt. De gemeente is de hermeneutiek van het evangelie.³⁰ De kerk is zelf haar boodschap. Zo alleen kan ze de boodschap geloofwaardig verkondigen aan sceptische hoorders.

Tegelijk krijgt de kerk zo ook iets van een tegencultuur in de samenleving. James Kennedy spreekt van de kerk als een contrasterende gemeenschap.³¹ Het is een plek waar we leven van Gods liefde en waar we elkaar en de mensen uit onze omgeving belangeloos liefhebben. Bonhoeffer schrijft (in de gevangenis!):

'Ik ontmoet hier bijna uitsluitend mensen die zich vastklampen aan hun verlangens en daarom niets betekenen voor anderen; zij luisteren niet meer en zijn niet meer in staat tot naastenliefde. Ook hier, geloof ik, moet je leven alsof er geen verlangens en geen toekomst bestonden, je moet helemaal zijn wie je bent. Merkwaardig, hoe sterk de anderen dan op je gaan steunen, zich naar je richten en bereid zijn naar je te luisteren. Een leven kan vol zijn ondanks veel onvervulde wensen. Als een paar mensen dit werkelijk geloofden en zich hierdoor lieten leiden in hun aardse leven, zou er veel veranderen. Leven uit de opstanding – dat is toch Pasen.'³²

²⁸ Noordegraaf, 41-42.

²⁹ Keller, *The Gospel*, 108.

³⁰ Lesslie Newbegin, *The Gospel in a Pluralist Society* (Grand Rapids: Eerdmans, 1989), 222-233.

³¹ James Kennedy. *Stad op een berg: de publieke rol van protestantse kerken* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2010), 137.

³² Bonhoeffer, *Verzet en overgaven*, 95. Zie Taylor, 915: 'Als we dit geloven hebben we iets tot de moderne tijd te zeggen wat van zeer groot belang is.'

Zo'n manier van leven kan respect oproepen, maar dat wil niet direct zeggen dat mensen daar dan ook bij willen horen. Het kan er ook toe leiden dat je alleen komt te staan of dat het zelfs verzet oproept. Het gaat niet om getallen of succes. Het gaat om een leven in navolging van Christus om als kerk in woord en daad bezig te zijn voor zijn koninkrijk. De focus hierbij moet steeds op Jezus zelf gericht zijn. 'If a community of people sets out to live like Jesus, to cross barriers to the have-nots, to connect good and bad people, to challenge selfishness and arrogance, it will find out several things. It will find out that it will be alone and despised. Following Jesus is the best way to become a stranger again. It will find out that there are 'people of peace' in the most unexpected places, welcoming them amidst an unwelcoming society. It will find out that its own love and moral strength is highly insufficient, and thus it will rediscover what it means to be sinful. And it will find out that deep in the heart of such an idealistic project, there is our dependence on the mystery of the cross. Instead of preaching doctrinal truths about sin and atonement to our nations, we need in a way to start over again. We need to start the project of rediscovering the cause of Jesus, and in this cause we may find Jesus himself as our teacher and saviour. If anything, this will be the way out of the crisis of mission in the West. As always, Jesus is the way and the door to our future.'³³

Samengevat: de kerk heeft een belangrijke plaats als teken, voorsmaak en instrument van het koninkrijk. Het is belangrijk dat de kerk het evangelie niet alleen verkondigt, maar vooral ook zelf laat zien. In een cultuur waarin de kerk nauwelijks nog gezag heeft, kon dit wel eens steeds belangrijker worden. De kerk is zelf door haar manier van leven de boodschap.

5.1.5. *Het eindoordeel*

Wright bespreekt ergens wat hij noemt de vooruitgangsmythe, die ervan uitgaat dat het steeds beter zal gaan in de wereld. Zijn kritiek is dat deze mythe geen raad weet met het kwaad in de wereld. Zij kan het kwaad niet stoppen en ze weet ook geen oplossing voor het morele probleem van het kwaad. Ze onderschat de aard en de macht van het kwaad.³⁴

In dit kader is de boodschap dat Christus als rechter terugkomt goed nieuws. Het is goed nieuws omdat we mogen uitkijken naar rechtsherstel. In het kader van de verkondiging van het goede nieuws van Gods koninkrijk is dit het moment waar we naar uitkijken: alles wordt rechtgezet en het volmaakte rijk van God komt .

In Handelingen 17 sluit Paulus zijn toespraak in Athene af met te wijzen op de komst van Christus als rechter. Hij heeft breed gesproken over God als schepper, die de geschiedenis bestuurt. Deze God roept nu overal de mensen op om een nieuw leven te beginnen, want hij heeft bepaald dat er een dag komt waarop hij een rechtvaardig oordeel over de mensheid zal vellen door een man die hij voor dat doel heeft aangewezen (Hd 17,30-31). De hoorders moeten tot inkeer komen en een nieuw leven beginnen. Ze hebben eeuwenlang aan God voorbij geleefd omdat ze hem al tastend niet vonden. Maar nu zoekt God hen zelf op en moeten ze stoppen om langs hem heen te leven, want hij gaat oordelen door Jezus. Paulus laat zien hoe hij vanuit de schepping en de loop van deze wereld uitkomt bij de terugkomst van Christus als rechter. Dat is een rechte lijn. Het goede in de aankondiging van het gericht ligt daarin dat het 'in gerechtigheid' zal gebeuren. Gods daden die in het evangelie

³³ Stefan Paas, *The Crisis of Mission in Europe (I): Conversion and Civilization* (Lecture for the Lutheran School of Theology, 1 March 2012), 12-13. Zie <http://www.see-j.net/index.php/SEE-J/article/view/130>.

³⁴ *Verrast door hoop*, 98-102.

verkondigd worden lopen uit op rechtsherstel voor de wereld. Voor wie naar rechtvaardigheid verlangt is dit een goed bericht.³⁵ Als je jezelf boven Gods goede nieuws plaatst, zul je voor het gerecht gesteld worden. Dan klinkt de komst van de rechter als een waarschuwing.

5.2. De boodschap en de huidige cultuur

In paragraaf 5.2. wil ik kijken wat bovenstaande betekent in en voor onze huidige cultuur. Hiermee zoek ik de aansluiting met hoofdstuk 4. Ik begin in 5.2.1. met wat Bonhoeffer mondigheid noemt.

5.2.1. Aansluiting bij mondige mensen

Vanaf de late middeleeuwen is er een proces op gang gekomen naar autonomie, individualisering en zelfontplooiing. Bonhoeffer zag dat dit proces in combinatie met de ontwikkeling van de wetenschap en de techniek ertoe zou leiden dat God steeds meer naar de randen van het leven zou worden teruggedrongen. De consumentenrevolutie en de subjectiveringsgolf na 1960 hebben deze ontwikkeling in een stroomversnelling gebracht. De mens is mondig geworden en heeft niet veel meer met extern gezag. God is verdwenen naar de randen van het leven, waar hij als een 'iets' ergens nog aanwezig is. De mens is gericht op de vervulling van het 'zelf', al of niet religieus ingevuld. Hierbij gaat het niet zozeer om het opheffen van eigen tekort, maar om zelfontplooiing en vervulling van eigen verlangen. Mensen zitten niet te wachten op een kerk die hen een 'tekort' aanpraat waarom zij God nodig zouden hebben. Dat heeft Bonhoeffer in zijn tijd al scherp gezien.

Hij stelt dat het geen zin heeft zich te verzetten tegen de mondigheid van de wereld. Daarmee bedoelt hij niet dat we alles klakkeloos moeten accepteren. Het evangelie heeft een boodschap die kritisch op de cultuur ingaat. Maar de mondigheid en de subjectivering van de cultuur kunnen we niet ontkennen. Het is realiteit. Je kunt het buiten de deur willen houden, bijvoorbeeld door te clusteren als christenen op een Bible Belt, maar dat gaat niet lukken. Bovendien heb je dan geen boodschap meer voor de wereld. Het ging Bonhoeffer er niet om alles van de autonome mens maar te accepteren, maar om God een plek te geven midden in het volle leven van de mondig geworden wereld. Niet een gaten stoppende God voor onmondige en behoeftige mensen, maar een God die in Christus het centrum wil zijn in het leven van zelfstandige en mondige mensen.

Jammer dat Bonhoeffer niet meer de gelegenheid heeft gehad dit verder uit te werken. Want wat betekent dit in de praktijk? We mogen de vraag stellen of we het evangelie niet te therapeutisch gemaakt hebben. Als je zelf geen echte gaten in je leven hebt, kan God abstract en ver weg lijken. Als de kerk de wereld in haar mondigheid serieus neemt, moet ze een bredere boodschap hebben die ook welvarende mensen aanspreekt als mondige en verantwoordelijke mensen. God roept mondige mensen met hun gaven, gezondheid en rijkdom om Christus te volgen en zich in te zetten voor de komst van zijn koninkrijk.

De vraag is dan of je in de verkondiging het menselijk tekort als methodische ingang moet gebruiken. Keller stelt dat veel verkondiging uitgaat van een gevoel van schuld en moreel tekort. Naast dit moreel tekort kun je ook denken aan ander tekort: ziekte, crisis, dood, relatieproblematiek, etc. Enige tijd terug maakte ik een kerkdienst mee, waarin de voorganger vier dingen noemde waar mensen veel waarde aan hechten: gezondheid, geld,

³⁵ Van Eck, *Handelingen*, 393.

erkenning en seks/relaties. Vervolgens ging hij punt voor punt bij langs om te laten zien hoe deze dingen ons vroeg of laat in de steek zullen laten. Vandaag gezond, morgen kanker. Vandaag een goed inkomen, morgen crisis. Hij deed zijn best om ons ervan te overtuigen dat het misschien lijkt alsof het goed met ons gaat, maar dat we in werkelijkheid grote problemen hebben. Hij had misschien wel gelijk maar het raakte en overtuigde niet. Ik denk dat dit nog sterker speelt als het over moreel tekort gaat (zonde, schuld). Als de kerk mensen zonde en schuld willen 'aanpraten', om vervolgens te wijzen op Christus als de oplossing, dan zal dat weinigen overtuigen, maar het kan ook wrevel oproepen. Christenen die anderen weer de morele maat nemen.

Bonhoeffer had grote bezwaren tegen zo'n manier van verkondiging. Maar het feit dat het bij moderne mondige mensen niet meer werkt, was voor hem nog niet eens het belangrijkste. Het doet God tekort om hem als een gatenstopper te presenteren. Als je methodisch vanuit een tekort evangeliseert, creëer je het beeld van een God die er is voor mensen die het zelf even niet redden, een kerk die nuttig kan zijn voor ouderen en mensen met problemen. God wil veel meer zijn dan dit en niet alleen in problemen iets voor ons betekenen.

Ik zet hier wel een kanttekening bij. Talrijk zijn de geschiedenissen in de bijbel waarin God de grenssituaties in het menselijk leven benut om mensen bij hem (terug) te brengen (vgl. 2 Kron 33,12 e.a.p.). Bonhoeffer gaat daar wel wat gemakkelijk aan voorbij, al erkent hij - onder verwijzing naar Ps 50,15 - dat hij misschien wel wat te wantrouwend staat tegenover 'bidden in de nood'.³⁶ Grenssituaties kunnen wel degelijk een ingang vormen naar God. Dat zie je bij Jezus ook. In veel ontmoetingen en genezingsgeschiedenissen wordt er niet gesproken over zonde en vergeving, in andere wel. De vraag wie je gesprekspartner of hoorder is, is hier belangrijk. Jezus laat in concrete situaties van mensen zien wie hij is. Maar dat is iets anders dan er een methode van te maken waarin mensen die misschien zelf geen problemen ervaren of hiermee weten te dealen eerst overtuigd moeten worden van hun problemen om hen vervolgens bij God te brengen. Bovendien hebben we vandaag te maken met veel mensen die heel weinig of niets van het christelijk geloof meegekregen hebben. Wat wij als tekorten zien, beleven zij vaak heel anders. De kans op kortsluiting is groot. Als we aanhaken bij verlangens of problemen van mensen, moet duidelijk worden dat God geen gatenstopper is of een functie van het 'zelf'. God krijgt geen plek in ons verhaal, het is andersom, wij krijgen een plek binnen Gods verhaal. Bonhoeffer benadrukt dat we radicaal moeten beginnen bij de andere kant, bij God. Het gaat om Christus, niet als voorwerp van religie of spiritualiteit, maar als Heer van de wereld. Als hij mensen roept hem na te volgen, staat niet de troost in de moeiten van het bestaan centraal, maar het betrokken worden in zijn koninkrijk, en het zich geven aan de dienst van de Heer. Het volgen van Jezus is zo een avontuurlijk gebeuren. Het gaat over het volgen van iemand die alleen maar goed was en is, zeer geliefd door zijn Vader, en die toch moest lijden en sterven omdat hij van zijn mensen hield en de machten haatte die hen gevangen hielden.

Het is leerzaam wat Paulus doet in Handelingen 17 op de Areopagus. Paulus spreekt breed over God en zijn soevereiniteit. Hij spreekt nauwelijks over zonde en vergeving. Hij zoekt eerst aansluiting bij de 'mind' en de 'worldview' van zijn hoorders, anders ontstaat er kortsluiting. Een opvallend detail is dat in vs 16 staat dat Paulus verontwaardigd was omdat de stad 'een en al afgodsbeeld' was. Het gebruikte woord drukt afkeer uit. Maar als Paulus de Atheners toespreekt, gebruikt hij een neutraal woord ('buitengewoon godsdienstig'; vs

³⁶ Bonhoeffer, *Verzet en overgave*, 83.

22).³⁷ Hij zoekt eerst aansluiting voordat zijn boodschap kan landen. Straks verkondigt hij de Atheners de man die komt om te oordelen. Dit is geen boodschap die Paulus even dropt, hij plaatst die midden in hun leefwereld.

Aansluiting zoeken bij waar mensen zijn betekent dat je niet zomaar begint bij tekorten die ze zelf niet ervaren. Terecht zegt Bonhoeffer dat God niet bestaat bij de gratie van het menselijk tekort, maar hij wil gekend en bemind worden in het midden van het leven. God en de bijbel willen niet slechts antwoord geven op de 'religieuze' vragen van de mens, die opkomen waar de mens zwak is, maar waar we als mondige mensen in volle verantwoordelijkheid leven en handelen, midden in ons plezierig en welvarend bestaan. Het perspectief hierin mag zijn dat God mensen oproept om zichzelf en wat ze hebben in te schakelen ten behoeve van zijn koninkrijk. In Gods spoor mogen ze meewerken aan gerechtigheid en vrede.

5.2.2. (Religieus) verlangen

We moeten hier nog wat verder over doordenken. Hoe zoeken we dan de ingang bij mensen? Wright probeert in zijn boekje *Eenvoudig christelijk* aansluiting te zoeken bij verlangens van mensen. Ook de mondige geworden mens verlangt naar 'volheid', 'heil', 'zingeving' of hoe je het ook aanduidt. Dat hoeft niet noodzakelijkerwijs te leiden tot religieuze invulling, maar het kan er wel toe leiden. De vraag die hier opkomt is of hier een aanknopingspunt ligt om de mondige mens via zijn verlangen te brengen bij de stem die ons van buitenaf roept. Dat is wat Wright probeert te doen. In het eerste deel van *Eenvoudig christelijk* spreekt hij over gerechtigheid, spiritualiteit, relaties en schoonheid waar mensen van dromen. We kunnen het vaak niet bereiken, het glipt ons door de vingers, maar het verlangen ernaar is er. Dat verlangen kun je op allerlei manieren duiden, bijvoorbeeld als een projectie van een kinderlijke fantasie. Maar, zegt Wright, als het nu eens de echo vormt van een stem die werkelijk roept, niet zo luid dat hij ons dwingt te luisteren, maar ook niet zo zacht dat hij helemaal weggedrongen kan worden? Vervolgens vertelt hij in deel 2 het christelijke verhaal over God, Jezus, het Koninkrijk en de Geest. In deel 3 beschrijft hij hoe het er in de praktijk uitziet Jezus te volgen en het plan van de Schepper verder te brengen. Hierin komen de 'echo's' van deel 1 terug als sleutelementen van de christelijke roeping om voor Gods Koninkrijk te werken in de wereld.

Ik denk dat dit een van de manieren kan zijn om postmoderne mensen aan te spreken. Het kan onderdeel van de boodschap zijn om dat verlangen te benoemen en de mens via dat verlangen te brengen bij de stem van hem die het recht op aarde komt brengen. Hierin kunnen ook de 'religion making characteristics' een plek krijgen (zie 4.3.2.). Allerlei situaties of (levens)ervaringen kunnen ertoe bijdragen dat we gaan nadenken over God. Het kunnen situaties of gebeurtenissen zijn waarin we ervaren dat er meer is of waarin we juist het gemis hiervan ervaren. In het eerste geval ervaren we een 'volheid' die boven het gewone uitgaat. In het tweede geval verlangen we naar meer 'volheid' en missen we die. Beide situaties kunnen mensen ertoe brengen God te zoeken. Ze kunnen verlangen opwekken naar een leven met veel diepere dimensies dan we zo voor het oog kunnen waarnemen. Vanuit die situaties en ervaringen kunnen we mensen meenemen naar God, zijn werk door Christus en het rijk dat hij doet komen.

Taylor spreekt over het belang van het feestelijke (zie 4.3.2.), momenten om stil te staan bij grote omslagpunten en belangrijke gebeurtenissen, momenten die ons uit het alledaagse

³⁷ Van Eck, *Handelingen*, 369; 381.

bestaan loswrikken en ons in contact brengen met iets wat onszelf te boven gaat. Het is belangrijk dat de kerk invulling kan geven aan het feestelijke omdat het omhoog wijst boven dit leven uit naar God. In de kern is de boodschap van de opstanding en het koninkrijk vol vreugde. Maar ik denk dat Taylor ook denkt aan momenten van verslagenheid en verdriet om ook daar bij te zijn en in de zorg en het gedenken toch omhoog te wijzen en daar vormen bij te bedenken die bij deze tijd passen.

Een van de kenmerken van de huidige cultuur is dat het leven complex is geworden. De verschillende sectoren van het maatschappelijk leven worden steeds meer aparte, los van elkaar staande werelden. Dit leidt niet alleen tot een pluralisme tussen individuen, maar ook in individuen. Voortdurend moeten schakelen met alle interne spanningen die dat meebrengt is deel van het leven geworden (zie 4.1.3.). Het is frappant dat Bonhoeffer dit al in zijn tijd constateerde. 'Het bestaan van de mens, het hele leven, is objectief en subjectief uiteen gevallen in brokstukken. Mensen zijn blind voor de volheid van het leven en de totaliteit van hun eigen bestaan. In elke situatie zijn ze weer anders. Ze leven eendimensionaal. Er is geen centrum in hun leven dat alles op een zinvolle manier met elkaar verbindt.'³⁸ Volgens Bonhoeffer kan alleen het geloof ons in staat stellen meerdimensionaal te leven. Wanneer Christus namelijk midden in ons leven staat en wij de werkelijkheid van God nooit ervaren zonder de werkelijkheid van de wereld en de werkelijkheid van de wereld nooit zonder de werkelijkheid van God. Dat maakt het mogelijk het leven weer als eenheid te ervaren en om met meerdere dingen tegelijk te leven. Bonhoeffer geeft hiermee antwoord op de gespletenheid die veel mensen in de huidige cultuur ervaren. De boodschap van het koninkrijk met Christus in het centrum maakt het leven tot een eenheid.

5.2.3. Authenticiteit

Het woord authenticiteit speelt een grote rol voor postmoderne mensen. Geen dingen doen omdat dit van buiten opgelegd wordt, maar het moet passen bij jezelf, het moet authentiek zijn. Ook Bonhoeffer gebruikt ergens het woord echtheid. 'Ik ben geen religieuze natuur. Maar aan God, aan Christus moet ik voortdurend denken, aan echtheid, aan leven, aan vrijheid en barmhartigheid is mij zeer veel gelegen. Alleen voel ik me zo onbehaaglijk bij de religieuze verpakking daarvan.'³⁹ Religie wordt niet zelden geassocieerd met onechtheid. Dat gebeurt als mensen constateren dat woorden en daden niet met elkaar overeenstemmen. Het Nederlands Dagblad bericht over het onderzoek *Youth Conversion 2012*, dat nagaat hoe jongeren tot geloof komen. Uit het onderzoek komt o.a. naar voren dat de positieve uitstraling van christenen bij de meeste bekeerde jongeren van grote invloed geweest is. Ze gaven aan 'onder de indruk te zijn van de houding of uitstraling van christenen. Denk bijvoorbeeld aan het hebben van een zuivere uitstraling, openheid en liefde.' De twee studenten die het onderzoek gedaan hebben wijzen erop dat voor jongeren authenticiteit erg belangrijk is. 'Het betekent dat je jezelf bent, dat je je eigen mening hebt en ergens voor staat. Je moet je niet anders voordoen dan je bent, maar vooral jezelf zijn en dus weten wie je bent.'⁴⁰ In de overdracht van het evangelie is echtheid van belang. Is het iets van jezelf? Daar zit ook iets in van tegendraadsheid, en vooral ook echte liefde voor God en voor de wereld die vorm krijgt in oprechte interesse en aandacht voor mensen.

³⁸ *Verzet en overgave*, 120.

³⁹ Citaat uit een brief van 25 juni 1942 via den Hertog, 77

⁴⁰ Nederlands Dagblad 13 november 2012.

Dit betekent dat we geen tegenstelling moeten creëren tussen een spiritualiteit van bovenaf ('religie') en van beneden. Calvijn schrijft in het eerste hoofdstuk van zijn *Institutie* dat de hoofdinhoud van onze wijsheid, die verdient voor de ware en echte wijsheid gehouden te worden, bestaat uit twee delen, de kennis van God en de kennis van onszelf. Deze twee zijn volgens hem door vele banden onderling verbonden.⁴¹ Wij zijn dit misschien een beetje kwijtgeraakt. Maar de link is cruciaal. Juist als de boodschap van buiten diep resoneert met wat er zich van binnen afspeelt, dan kom je tot overtuiging. Het is de Geest van Christus die deze link legt. Als niet zichtbaar wordt dat de boodschap resoneert in de brenger van de boodschap, kunnen hoorders de ervaring opdoen dat de boodschap misschien wel waar is, maar toch niet echt lijkt.

In het leven van Jezus is er een volmaakte harmonie tussen boven en beneden. Je ziet het in zijn leven, in zijn intensieve contact met zijn Vader (gebed en omgang met de Schriften). Het was een diepe behoefte van hem om intensief met God te leven. Je ziet het ook in zijn diepe betrokkenheid op Gods wereld en op de mensen die hij ontmoette en opzocht. Hij liet zich hierin leiden door Gods spreken en tegelijk kwam het diep van binnenuit. Door zijn Geest wil hij van ons mensen maken naar zijn beeld, authentieke mensen zoals God heeft bedoeld, mensen die Gods stem horen en van binnenuit veranderen om Jezus te volgen. Het communiceren van de boodschap vraagt om mensen die een authentiek, christelijke levenshouding hebben die vrucht is van een levende relatie met God, die niet zo veel mogelijk hun behoeften willen bevredigen, maar die de keus van hun leven gemaakt hebben, daar blij mee zijn en die keus uitwerken in hun leven, ook als dat wat kost. Juist dan. Bidden en onder de mensen het goede doen, zo vat Bonhoeffer het samen.

5.2.4. Rijkdom en zinvol leven

Het goede nieuws van Christus en zijn koninkrijk is het kader om ook ons hebben en houden aan de orde te stellen. God schakelt ons met wat we hebben in om met hem mee te werken door barmhartigheid en gerechtigheid na te streven die wijzen naar Gods koninkrijk. Christus is een royale koning die graag uitdeelt en ons laat genieten van zijn gaven. Tegelijk leert hij om hierin met hem mee te doen en uit te delen van wat hij geeft. Het evangelie stelt onze rijkdom ook onder kritiek, namelijk als we eraan vastzitten en niet royaal kunnen uitdelen. Dat gevaar is groot, blijktens de vele waarschuwingen in de bijbel. Ons geloof kan verstikken door onze rijkdom (Mt 13). Jakobus waarschuwt om de armen niet achter te stellen bij de rijken (Jak 2).

Het boek *Prediker* kan helpen om de vraag aan de orde te stellen wat nu echt een zinvol leven is.⁴² *Prediker* beschrijft hoe hij het leven met werk, geld, vrouwen enz. geleefd heeft en wat hij door deze ervaringen geleerd heeft over de zin van het leven. Veel in *Prediker* sluit aan bij het postmodern levensgevoel. We moeten onze sterfelijkheid en beperktheid aanvaarden. Op weg naar de dood is er maar heel weinig zeker. Kenmerkend voor *Prediker* is het doorvragen. Wat heeft het allemaal voor zin als je toch doodgaat en je daarna vergeten wordt en anderen profiteren van wat jij hebt gedaan? Wat heeft het voor zin als onrecht en onderdrukking altijd blijven? Als er niets is behalve eten, drinken, plezier hebben, werken etc., wat is uiteindelijk de zin hiervan? *Prediker* wijst niet op een negatieve manier de

⁴¹ Johannes Calvijn, *Institutie of onderwijzing in den christelijken godsdienst*, vert. A. Sizoo (Delft: Meinema, z.j.), I,1.

⁴² Zie breder hierover Stefan Paas & Siebrand Wierda, *Zinvol leven: Prediker* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2009).

vreugde en het genieten af. Hij vraagt door naar de zin ervan. Hij kwam er achter dat plezier, werk, seks, bezit en geld onvoldoende zijn voor een zinvol leven. Ze schenken hooguit oppervlakkige bevrediging en dan ook nog tijdelijk. Maar wij zijn mensen die 'de eeuwigheid in het hart' hebben gekregen, mensen met een verlangen naar iets dat boven ons uitgaat. De uitdaging is de hand van God te zien in de dingen waar een mens zich in verheugt. Prediker zegt: 'Wanneer een mens geniet van rijkdom en bezit, wanneer hem dat door God wordt toegestaan als zijn rechtmatig deel en hij zich verheugt in alles wat hij moeizaam heeft verworven, is dat een geschenk van God' (5,18). Het kennen van God zelf en het leven met hem maken het leven zinvol. Plezier op zich helpt onvoldoende om voldoening te ontvangen (2,11). Veel en hard werken geeft ook veel onrust (2,22). Geld ook, je hebt er nooit genoeg van. Je kunt het meestal niet zelf opmaken. Het houdt je uit de slaap en het is fragiel (5,9-13). Is het dan helemaal waardeloos? Nee, geniet ervan, zegt Prediker (5,17), maar maak het niet los van God (5,19). Het leven wordt zinvol als we het verbinden met God als de bron ervan. Prediker helpt om erover na te denken of je niet te snel tevreden bent met dingen die niet blijvend zijn en die niet diepgaand harmonie en zin kunnen geven. Er is meer. God nodigt uit om je vreugde te vinden in de band met hem en in het bezig zijn voor zijn koninkrijk. In de boodschap van de kerk kan deze benadering van Prediker een plek krijgen.

Hiermee kom ik bij de beantwoording van de hoofdvraag van mijn scriptie: wat is onze boodschap aan welvarende mensen die leven in de geïndividualiseerde en gesubjectieerde cultuur zoals geschetst in hoofdstuk 4?

5.3. De boodschap van Gods koninkrijk voor welvarende en mondige mensen

Bij de formulering van het antwoord sluit ik aan bij Wright. Ik verwijs naar hoofdstuk 3 om te voorkomen dat ik hier alles ga herhalen. Samenvattend gaat het om de boodschap van het goede nieuws van Gods koninkrijk dat met de komst van Christus in de wereld, door zijn dood aan het kruis en in zijn opstanding blijvend in deze wereld is doorgebroken. Jezus Christus staat hierin centraal als Heer. Hij komt terug als rechter om in zijn oordeel alles recht te zetten. We zijn op weg naar een nieuw bestaan dat zelfs de mooiste momenten in dit leven ver te boven gaat, waarbij onze lichamen zullen opstaan in glorie. De vreugde hierover is in dit leven doorgebroken toen Jezus opstond uit de dood. De oproep hierbij is dat we ons met God laten verzoenen door Jezus en hem als Heer en Koning van dit rijk erkennen, en dus ook van ons welvarende leven, en dat we ons met onze gaven en talenten door God laten inschakelen in zijn werk om tot deze nieuwe wereld te komen. Hierin en in de hoop die dit geeft zullen we vreugde ervaren. We zullen zo meer en meer ervaren wat het betekent mens te zijn. We zullen tegelijk merken dat het volgen van Jezus en het meedoen in Gods koninkrijk strijd en lijden zullen geven, maar het is als met barensweeën, het is een teken van het nieuwe leven dat komt (Rom 8).

Het is deze boodschap van de doorbraak van Gods koninkrijk in de wereld waarmee God ons gesloten wereldbeeld openbreekt. Hiermee roept hij ons weg uit het ronddraaien in ons eigen 'zelf' om vervulling van onze verlangens te vinden in hem en in zijn koninkrijk. Deze boodschap is vreugdevol en hoopgevend en tegelijk gericht op transformatie of bekering. Ze vraagt om een andere levensoriëntatie. In 2 Kor. 3:18 spreekt Paulus over een metamorfose. Het gaat om een proces waarin we het beeld van Jezus gaan vertonen en leren dingen te doen niet om er zelf beter van te worden, maar omdat die dingen in zichzelf goed zijn, omdat we God en anderen ermee dienen. De boodschap van genade en verzoening wordt zo de bron van een andere manier van leven. De verkondiging en het

leven van de gemeente nodigen uit om een ander werkelijkheidsbesef binnen te gaan en een nieuwe wereld te betreden. De verandering die nodig is, is ten diepste een volkomen andere kijk op God, mens en wereld, een veranderde oriëntatie.⁴³ In zekere zin is het een hoger niveau van leven, dat ervaren kan worden door mensen als thuiskomen

Puntsgewijs wil ik dit uitwerken en laten zien waarom we met deze boodschap kunnen aansluiten bij de mensen van vandaag.

1. Het is bij uitstek een boodschap van hoop en vreugde. Het gaat in deze scriptie over mensen die een plezierig leven leiden. De boodschap heeft niet de bedoeling de vreugde uit hun leven weg te halen, het beeld dat mensen nog wel eens bij de kerk en bij christenen hebben. Integendeel, God heeft nog iets veel groters en beters in petto dan het welzijn en het plezier dat ze hier ervaren. Dat geeft een positieve insteek. Borgman en van Harskamp denken dat de voortdurende zoektocht van de postmoderne mens naar het authentieke 'zelf' als plaats waar spanningen, twijfel en onzekerheid opgelost kunnen worden, vermoeiend kan zijn en dat dit het verlangen kan doen groeien naar blijdschap, dankbaarheid en zekerheid (zie 4.3.2.). Die elementen zijn volop aanwezig in het goede nieuws van Gods koninkrijk. De vraag voor christenen is hoe ze het verlangen bij anderen hiernaar kunnen wekken. De eerste stap naar onchristelijke burens is dan misschien niet zozeer de vraag: 'Hoe kunnen we hen overtuigen dat het waar is?', maar: 'Hoe kunnen we hen naar meer doen verlangen?' Dit brengt vragen mee over de eigen levensstijl: wat is er in mijn/ons leven wat hen aanzet tot de vraag naar meer, wat hen doet verlangen naar wat ik heb?
2. Dit is geen boodschap alleen voor grenssituaties, maar een boodschap om midden in het leven van mensen te laten landen. Het gaat er niet (alleen) om dat als ze morgen ziek worden of door de crisis veel geld kwijtraken er dan troost is, maar er wordt een beroep op hen gedaan om met heel hun leven, goederen, gaven en talenten mee te doen in het plan van God. Het spreekt de hele mens aan in zijn volle leven.
3. Veel mensen zijn op zoek naar volheid of vervulling. Het zijn vaak niet de armsten die spirituele ervaringen zoeken. Deze boodschap kan bij dat verlangen aansluiten. Als dat een vooral op innerlijke vervulling gericht verlangen is, zal dat bijgesteld of anders gericht moeten worden. Toch kan hier een punt van contact zijn. Ik verwijs naar Wright, die zijn boekje *Eenvoudig christelijk* vanuit dit verlangen heeft opgezet (zie paragraaf 4.4.2.). Psychiater Gerrit Glas noemt het verlangen naar herstel van contact als hét kenmerk van onze tijd en cultuur. Veel mensen zoeken verbinding met iets wat hen werkelijk motiveert, iets wat vaak nauwelijks onder woorden is te brengen. Mensen verlangen naar puurheid en echtheid en tegelijk ervaren ze een onvermogen om daadwerkelijk daarmee in contact te komen. Het verlangde ontglipt ons steeds. Wij zoeken letterlijk naar 'oorspronkelijkheid': contact met onze oorsprong. En daarvan zijn wij nu juist afgesneden.⁴⁴ Het evangelie van Christus en zijn koninkrijk brengt ons weer in verbinding met onze oorsprong.
4. Het is in dit verband opvallend dat wel veel mensen de kerk verlaten hebben, maar dat slechts 17% van de mensen aangeeft atheïst te zijn. Veel mensen trekken niet de conclusie dat er niets is, maar ze vallen terug op een 'iets'. Het bestaan zelf lijkt zich te verzetten tegen het niets. Ondertussen wordt de neiging sterker om het beeld van

⁴³ Paas, *Jezus als Heer*, 76; 87.

⁴⁴ Paas, *Jezus als Heer*, 165.

God of wat daarvan is overgebleven in dienst te nemen van de menselijke behoeften tot zelfvinding en zelfverwerkelijking. De kritische vraag die we moeten stellen is of God zo niet de functie wordt van menselijke behoeften en zo tot een tandeloos wezen wordt gemaakt. God wordt een prettige, maar ijle en inhoudelijk lege gedachte die er nauwelijks toe doet. Dit beeld van God helpt niet om de jacht naar het 'zelf' in ons meervoudig bestaan bij te sturen, te stoppen of te vervullen.⁴⁵ In de verkondiging moeten mensen geprikkeld worden tot nadenken hierover.

5. We kunnen het transcendente als een bedreiging zien, als een gevaarlijke verleiding, als een obstakel dat ons grootste goed in de weg staat. We kunnen mensen ook stimuleren erover na te denken of we het kunnen interpreteren als iets wat aan ons diepste verlangen, aan onze grootste behoefte, aan onze meest intense vervulling van het goede beantwoordt.⁴⁶ Ons verhaal mag een plek krijgen in Gods Verhaal. Daarmee verdwijnt ons bestaan niet in de anonimiteit, integendeel, God haalt ons bestaan uit de vergetelheid en geeft ons een blijvende plaats in zijn eeuwig koninkrijk. In Gods koninkrijk doet ons verhaal er pas echt toe. Dit raakt aan het thema zingeving of betekenis. Wat is nog de zin van mijn bestaan als er niets meer vaststaat? Taylor wijst bijvoorbeeld op de behoefte aan 'betekenisvolle' tijd. De tijd desintegreert, verliest zinvol verband, wordt grauw en eindeloos. Er is in mensen een verlangen om de verstrooide momenten van betekenis te bundelen tot een zeker geheel (4.3.2.). Dat verlangen mag in het evangelie van Gods rijk vervulling vinden. Authentieke getuigenissen kunnen een middel zijn om mensen aan het denken te zetten. Ik denk aan verhalen die duidelijk maken hoe God verandering en hoop brengt in concrete mensenlevens. Mensen willen soms graag hun verhaal vertellen. De behoefte aan het vertellen van het levensverhaal of belangrijke gebeurtenissen neemt toe als gevolg van de differentiëring.⁴⁷ Het zal dan de uitdaging zijn om die individuele levensverhalen te verbinden met het levensverhaal van Jezus.
6. De boodschap van Gods koninkrijk is een boodschap van gerechtigheid en barmhartigheid. Veel mensen willen best bijdragen om anderen te helpen. Een tijdje terug las ik dat ondanks de financiële crisis de giften voor goede doelen nog niet gedaald zijn. Christus roept op tot het betonen van barmhartigheid en gerechtigheid. Hij zal alles rechtzetten. Op basis van zijn liefde en vrijgevigheid voor ons kunnen wij beginnen een leven te leiden van liefde, barmhartigheid en recht. Enerzijds gaat dit in tegen onszelf en onze zelfontplooiing, anderzijds komt het tegemoet aan het verlangen naar heelheid. Via het verhaal van Gods koninkrijk krijgen de mensen de mogelijkheid om zo hun eigen inspanning als fundamenteel zinvol te beleven. Belangrijk hierbij is de accenten zo te leggen dat er een proces op gang komt waarin mensen dingen doen niet vanuit een transactionele binding, maar vanuit een transformationele binding. In het eerste geval geven mensen tijd en geld in ruil voor het ervaren van zin en vreugde, en ze doen dat zolang ze die ervaren. In het tweede geval geven mensen tijd en geld niet om iets terug te krijgen, maar omdat het geven op zich wezenlijk zin heeft. Dan veranderen mensen van binnenuit. Ik hoorde het verhaal van iemand die op jonge leeftijd in korte tijd miljonair werd in de softwaresector. Toch vond hij uiteindelijk geen vervulling hierin. Hij was christelijk

⁴⁵ E. Borgman e.a., *Hunkering naar heelheid: over nieuwe religiositeit in Nederland*, (Budel: Damon 2003), 45-46.

⁴⁶ Taylor, 179.

⁴⁷ Borgman, 23.

opgevoed, maar het geloof betekende weinig meer voor hem. Hij verkocht zijn bedrijf en ging naar Afrika. Later vertelt hij dat hij God teruggevonden heeft in de ogen van verhongerde kinderen in een vluchtelingenkamp. Door die ogen keek God hem aan. Zulke verhalen kunnen misschien helpen om te prikkelen hierover na te denken. Binnen een gesloten wereldbeeld is er ten diepste geen hoop omdat er dan geen antwoord is op het kwaad in de wereld. De boodschap van Gods koninkrijk biedt die hoop wel en nodigt uit om tekens van hoop in dit leven op te richten.

7. Alle nadruk hoeft zo niet te liggen op de vraag of het wel of niet waar is, een moeilijk punt voor postmoderne mensen. Natuurlijk speelt die vraag een belangrijke rol, maar je kunt daarnaast ook zeggen: ga het maar eens ervaren wat het betekent als je je op die manier aan God geeft en met hem mee gaat doen. Mensen komen niet altijd omdat ze eerst overtuigd geraakt zijn van het geloof. Het gebeurt soms ook dat mensen meedoen en gaandeweg groeien in hun overtuiging en geloof (belonging – believing – behaving). Hier moeten we overigens geen tegenstelling creëren. De waarheid van het verhaal is uiteindelijk wel belangrijk, ook voor laat-moderne mensen. In die zin blijft het belangrijk het verhaal overtuigend te brengen. Goede apologetiek is belangrijk. Maar het is niet maar theorie, maar een werkelijkheid die je gaandeweg mag ervaren.
8. Veel mensen ervaren een dubbelheid in hun leven (zie 4.1.3.). Bonhoeffer nam al waar dat het leven uiteen was gevallen in brokstukken. De fragmentarisering van het leven is daarna alleen maar toegenomen, wat niet zelden leidt tot spanningen hoe hiermee om te gaan en ook spanning in jezelf (zie 4.4.7.). Het goede nieuws van Gods koninkrijk geeft een centrum aan het leven dat alles met elkaar verbindt. Christus is dat centrum. Dat maakt het mogelijk het leven meer als eenheid te ervaren.
9. Spanning ontstaat ook als we vooral georiënteerd zijn op onszelf en uit zijn op zelfontplooiing. Is dan niet de onontkoombare consequentie dat er altijd botsingen en conflicten zullen zijn omdat onze belangen met elkaar botsen? We kunnen de vraag stellen aan de hand van welk criterium we onze normen ijken als wijzelf uitgangspunt en norm zijn. Als er niets absoluuts is, waarom zijn dan de normen van het Westen beter dan die van Afrika of het Midden-Oosten? Waarom is jouw norm beter dan die van mij? Betekent het feit dat wij normen en waarden hebben (niet-christenen ook!) niet dat er wel degelijk een bron moet zijn waar die uit voortkomen? Is het juist niet goed dat er een God is die schuld benoemt in de relaties van mensen en die een weg wijst om tot verzoening te komen? Met Taylor mogen we de vraag stellen hoe we handelende personen kunnen worden op wie mensenhaat geen vat heeft en die misstanden niet (oogluikend) toelaten. Het gaat om liefde die zonder eigenbelang helpt.⁴⁸ Bonhoeffer schrijft: Er is nauwelijks iets wat meer geluk geeft, dan iets te betekenen voor anderen. Het aantal is hier niet belangrijk, maar de intensiteit. Ten slotte zijn de menselijke verhoudingen het belangrijkste in het leven. God zelf laat zich door ons dienen in het menselijke.⁴⁹ Als we hierin minder op ons 'zelf' gericht zijn en meer op de ander – dat is de paradox van de liefde – zullen we meer geluk ervaren.
10. Waar mensen sociale onverbondenheid voelen, een van de uitkomsten uit het onderzoek, biedt de gemeente als de gemeenschap van Gods koninkrijk een plek

⁴⁸ Taylor, 913.

⁴⁹ Bonhoeffer, *Verzet en overgave*, 150.

waar verbondenheid ervaren kan worden. De kerk belichaamt als het goed is deze boodschap en ze verkondigt die.

11. Ik maak nog een laatste opmerking i.v.m. de uitkomsten van de interne enquête in het Onderzoeksrapport. Ik denk dat het evangelie van Gods koninkrijk, zoals hierboven beschreven ook de gemeente van Zwolle-West verder kan helpen. Dit evangelie is vol van vreugde en genade en haalt ons uit een geïsoleerde en geïndividualiseerde beleving van het geloof als alleen iets tussen mij en God. Het nodigt uit om je plek in te nemen en mee te doen in het werk dat God door Christus en zijn Geest doet om zijn koninkrijk te doen komen. Naar de mogelijkheden die God geeft kijken we hoe we in woorden en daden kunnen getuigen van Jezus Christus en zijn rijk en onze naasten kunnen dienen. De verkondiging zal dan ook daarop afgestemd moeten zijn, niet eenzijdig therapeutisch, hoewel vol bemoediging, niet eenzijdig gericht op de vraag hoe ik gered wordt, hoewel steeds op Jezus wijzend als de weg, de waarheid en het leven. De verkondiging moet wijzen op Gods werk door Christus, die bezig is om de hele schepping te herstellen en vernieuwen, waarvan de opstanding van Jezus de zekere belofte en garantie is en moet mensen uitnodigen om in dit werk van God hun plek in te nemen en mee te doen.

Met bovenstaande heb ik een antwoord proberen te formuleren op de vraag wat onze boodschap is aan welvarende mensen met een gesloten wereldbeeld. Bonhoeffer en Wright waren voor mij verrassende gesprekspartners. Ik heb van hen geleerd om niet bij voorbaat de insteek te nemen bij tekorten van mensen. Dat dreigt de boodschap te minimaliseren en God eenzijdig neer te zetten als een gatenstoppende God. Het gaat om de boodschap van Gods koninkrijk die zijn plek wil krijgen midden in het leven. Daarin staat de persoon van Jezus centraal. Hijzelf in zijn toewijding aan God, in zijn onderwijs, in zijn liefde voor mensen en in zijn dienen tot in de dood legt het fundament voor dit nieuwe leven. Vanuit de vreugde van het nieuwe leven dat met de opstanding van Christus is doorgebroken en bij zijn terugkomst volmaakt zal zijn mogen we ons inzetten voor de komst van zijn koninkrijk. Deze boodschap kan ons als gemeenteleden leren dat het niet alleen gaat om onze persoonlijke relatie met God, maar dat we vanuit de relatie met God ons inzetten voor zijn rijk. Met deze boodschap kunnen we niet alleen mensen benaderen in hun grenssituaties maar ook als ze weinig tekorten ervaren en aangeven het goed te hebben. Daarover ging het in deze scriptie.

Geciteerde literatuur

- Beek A. van de. *Hier beneden is het niet: christelijke toekomstverwachting*. Zoetermeer: Meinema, 2005.
- *God doet recht: eschatologie als christologie*. Zoetermeer: Meinema, 2008.
- Bonhoeffer Dietrich. *Verzet en overgave*, vert. Amsterdam: Ten Have, 1968.
- *Navolging*, vert. E. A. Franken-Duparc. Kampen: Ten Have, 2003.
- *Aanzetten voor een ethiek*, vert. Gerard den Hertog en Wilken Veen. Zoetermeer: Boekencentrum, 2012.
- Borgman E. e.a. *Hunkering naar heelheid: over nieuwe religiositeit in Nederland*. Budel: Damon, 2003.
- Calvijn Johannes. *Institutie of onderwijzing in den christelijken godsdienst*, vert. A. Sizoo. Delft: Meinema, z.j.
- Eck John van. *Kolossenzen en Filemon: weerbaarheid en recht*. Commentaar op het Nieuwe Testament. Kampen: Kok, 2007.
- Flemming Dean. *Contextualization in the New Testament: Patterns for Theology and Mission*. Downers Grove: InterVarsity Press, 2005.
- Heelas P. and L. Woodhead. *The Spiritual Revolution: why religion is giving way to spirituality*. Oxford: Blackwell Publishing, 2005.
- Hertog G.C. den en B. Kamphuis, reds. *Dietrich Bonhoeffer: De uitdaging van zijn leven en werk voor nu*. Barneveld: Vuurbaak, 2006.
- Jonge A. de en H. Wijma. *Onderzoeksrapport GKv Zwolle-West*, 2012.
- Keller Tim. "The Gospel and the Supremacy of Christ in a Postmodern World." In *The Supremacy of Christ in a Postmodern World*, eds. John Piper and Justin Taylor. Wheaton: Crossway Books, 2007.
- *Kruistocht: het leven van koning Jezus*, vert. René Barkema. Franeker: Van Wijnen, 2011.
- Kennedy James. *Stad op een berg: de publieke rol van protestantse kerken*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2010.
- Newbegin Leslie, *The Gospel in a Pluralist Society*. Grand Rapids: Eerdmans, 1989.
- Noordegraaf A. *Creatura verbi: de groei van de gemeente volgens de Handelingen der Apostelen*. 's Gravenhage: Boekencentrum, 1983.
- Paas Stefan. *Jezus als Heer in een plat land: op zoek naar een Nederlands evangelie*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2001.
- "Missionaire ecclesiologie in een tijd van individualisering." In: *Theologia Reformata* 54.4 (2011) 391-407.
- The Crisis of Mission in Europe (I): Conversion and Civilization. [Http://www.see-j.net/index.php/SEE-J/article/view/130](http://www.see-j.net/index.php/SEE-J/article/view/130).
- Paas Stefan & Siebrand Wierda. *Zinvol leven: Prediker*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2009.
- Rapport SCP. *Godsdienstige veranderingen in Nederland: verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*. Den Haag, 2006.
- Rapport WRR. *Geloven in het publieke domein*. Amsterdam, 2006.
- Ruijter C.J. de. *De horizon van het heil: theorie en praxis bij Johann Baptist Metz en Clodovis Boff, mede in verband met de verkondiging en het diaconaat van de kerk*. Kampen: Kok, 1992.

Swigchem D. van. *Het missionair karakter van de christelijke gemeente volgens de brieven van Paulus en Petrus*. Kampen: Kok, 1955.

Taylor Charles. *Een seculiere tijd*, vert. Marjolijn Stoltenkamp. Rotterdam: Lemniscaat, 2009.

Tomlin Graham. *Een kerk die verrast*, vert. Jannet Wilts. Amsterdam: Buijten en Schipperheijn, 2012.

Wright Christopher J.H. *De Bijbelse missie: Gods opdracht voor zijn kinderen*, vert. Jetty Huisman. Barneveld: De Vuurbaak, 2011.

Wright Tom. *Verrast door hoop*, vert. Martin Strengholt. Franeker: Van Wijnen, 2010.

----- *Eenvoudig christelijk*, vert. Wim van der Schee. Franeker: Van Wijnen, 2007.